

Міністерство культури України
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

П. С. Гончарук

Г І Р К Е П О Х М І Л Л Я

**Нотатки з приводу
селянсько-козацьких війн в Україні
кінця XVI – середини XVII ст.**

Монографія

Київ – 2012

УДК 94(477).04
ББК 63.3(4Укр)45
Г-65

Рецензенти:

Гуржій Олександр Іванович –
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ;

Кісельов Микола Миколайович –
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри культури та суспільних дисциплін
Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(протокол № 1 від 30.01.2012 р.)*

Гончарук П. С.

Г-65 Гірке похмілля: Нотатки з приводу селянсько-козацьких війн
кінця XVI – середини XVII ст. : Монографія / П. С. Гончарук. – К. :
НАКККиМ, 2012. – 140 с.

ISBN 978-966-452-087-1

Зміст праці обумовлений 40-річним дослідженням автора проблем української національної революції 1648–1676 років, результати якого концептуально викладено у попередніх монографіях і наукових статтях. Дана публікація містить нові висновки та методологічні аспекти досліджуваної проблеми.

Робота буде корисною для науковців, викладачів історії України вищих навчальних закладів, коледжів, середніх шкіл, аспірантів, студентів та учнів.

Друкується за авторською редакцією

УДК 94(477).04
ББК 63.3(4Укр)45

ISBN 978-966-452-087-1

© Гончарук П. С., 2012
© Національна академія керівних кадрів
культури і мистецтв, 2012

Професору П. С. Гончаруку – 80 років

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Ім'я *Петра Степановича Гончарука*, українського вченого-історика, широко відоме в Україні. Він справді є одним із найкращих знавців історії Кирило-Мефодіївського товариства (1846 – 1847), політичної та творчої діяльності його учасників (М.І. Гулака, П.О. Куліша, Т.Г. Шевченка, М.І. Костомарова та ін.).

Професор *Гончарук П.С.* опублікував ряд вагомих монографічних досліджень ("Історичні погляди Кирило-Мефодіївців", 2002; "Провісник дружби та співробітництва народів (до 180-річчя з дня народження кирило-мефодіївця М.І. Гулака)", 2002; "Суспільно-політичні та історичні погляди П.О. Куліша", 2006; "Суспільно-політичні та історичні погляди Т.Г. Шевченка", 2009), які використовуються як основа навчального процесу з історії України.

Петро Степанович Гончарук є ерудованим вченим, наполегливим дослідником проблем історії України, автором не тільки зазначених вище монографій, а й близько сотні наукових статей та розвідок, співавтором багатьох наукових збірників документів і матеріалів, організатором журнальних видань.

Професор *П.С. Гончарук* компетентний, патріотичний, відданий своїй державі, землі і народу викладач. Історичні постаті у його трактуванні завжди яскраві, а події – динамічні й емоційні, особливо, коли мова йде про зображення боротьби українського народу за державну незалежність, власну свободу та людську гідність. Створений професором *П.С. Гончаруком* навчальний посібник "Історія України. З найдавніших часів до початку ХХ ст.: курс лекцій" (535 с.) здобув визнання викладачів історії та за шість років (2005 – 2011 рр.) зазнав чотириразове перевидання. До речі, це другий посібник *П.С. Гончарука* з історії України, який у 2005 р. Міністерством освіти і науки України рекомендовано як навчальний посібник.

Лекції та наукові розвідки *Петра Степановича* надихають молоде покоління до пошуку історичної правди, вчать любити Україну та поважати Світ, сприяють виявленню творчого потенціалу студентів, магістрантів, аспірантів.

В С Т У П

Дослідники вважають, що козацький період в історії нашої держави сягає в далеке XV ст., тривав близько 300 років, пережив литовське, польське, російське та кримсько-турецьке поневолення, пройшов шлях героїчної боротьби за збереження своєї нації, розбудову української державності, захисту свого народу від соціально-економічного, суспільно-політичного та культурно-релігійного гніту.

Проблема козацтва завжди хвилювала дослідників. Сьогодні, мабуть, немає козацької теми, щоб її не зачепило перо істориків.

Проте історія козацтва вимагає деякого переосмислення. Зокрема, ще й досі слабо систематизовані джерела формування козацьких об'єднань, недостатньо досліджена проблема диференціації козацького середовища, феномен козацької отаманщини.

При вивченні літератури можна зустріти різні трактування зародження козацтва, походження назви "козак", ролі і місця Української землі у складі Литви та Польщі, Б.Вишневецького у заснуванні Запорозької Січі, діяльності гетьманів П. Конашевича-Сагайдачного, П. Дорошенка, І. Мазепи та інших діячів козацького руху.

Боротьба українського народу за своє соціальне, національно-релігійне та культурне визволення у 1648–1676 рр. є однією із найяскравіших сторінок його історії. Автор одного із сучасних посібників для студентів з історії України О.Д. Бойко правильно помітив, що в "середині XVII ст. в українських землях народний гнів вибухнув з такою силою, що кардинально змінив не тільки хід національної історії, а й суттєво вплинув на геополітичний розвиток всієї Європи". Переважна більшість вітчизняних та зарубіжних істориків визнають, що українська революція середини XVII ст. була явищем глибоко закономірним, її обумовив цілий ряд факторів, які привели до хвилювання всі соціальні верстви тогочасного українського суспільства.

Революція пережила злети і падіння, перемоги і поразки, торжество українських національних ідей і брак цілеспрямованих кроків щодо втілення їх в життя. Народне повстання показало кінетичну могутність українського суспільства, його волелюбство і недосконалість державної еліти, невміння нею скористатися народним поривом.

Українська національна революція пережила запаморочення від успіхів і трагічні поразки, які, по-суті, звели нанівець народний гнів та його радикалізм у позитивному вирішенні тогочасних соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних проблем.

Розділ 1

ЛЮБЛІНСЬКА ТА БРЕСТСЬКА УНІЇ

У 1637 р. над Річчю Посполитою та українським народом знову зібралися хмари, з яких у недалекому минулому рясним дощем пролилися повстання К. Косинського, С. Наливайка, Т. Трясила, І. Сулими та інших козацьких вожаків.

Боротьба польських магнатів з цими українськими селянсько-козацькими вибухами принесла народам Польщі, України та іншим країнам сотні тисяч жертв, вирізала на їх тілах глибокі рани, які ятрилися десятиками років.

Коріння цих ран сягає в історію та наслідки Люблінської (1569 р.) і Брестської (1596 р.) уній, які обумовили те, що український, польський, російський, кримсько-татарський та інші народи впилися кров'ю, стали вести безкомпромісну боротьбу на цілковите взаємне знищення.

Друга половина XVI ст. докорінно змінила історичну долю українського народу. Саме в цей час українські землі попали у цілковиту залежність від польської феодальної знаті. Змінилася територіально-адміністративна система, класові взаємовідносини, набрали насиченого забарвлення історичні події, процеси і явища, які відбувалися в Україні у цей час в соціально-економічному, суспільно-політичному та культурному житті.

Передусім загострилися литовсько-російські взаємовідносини, в основі яких лежала проблема спадщини Київської Русі. У 1558 р. це напруження переросло у так звану Лівонську війну (1558–1583), яка поставила Литву на межу військової і державної катастрофи.

По-друге, невдачі литовських князів у Лівонських війнах пожвавили визвольні настрої української (руської) знаті.

По-третє, рятуючи Литву від катастрофи та здійснюючи антимосковську політику, польська шляхта домагалася завершення інкорпорації (розпочатої у 1385 р.) Литви до складу Польщі, проникнення на українські землі.

Це проникнення супроводжувалося підкупамі української знаті, влаштуванням польсько-українських шлюбів, придбанням правдами і неправдами прав на українські землі та маєтки, захопленням посад в урядах Поділля, Підляшшя, Волині тощо.

Словом, відбувалася неконтрольована колонізація українського регіону Великого литовського князівства, яка повинна була завершитися якимись офіційними заходами та документами.

До цього негативного для України явища українська знать ставилася неоднозначно. Наприклад, дрібна та середня шляхта до ідеї інкорпорації ставилася позитивно. Вважали, що за її допомогою буде обмежена диктатура литовських магнатів, відбудеться урівняння в правах з польською шляхтою. Крупні литовські магнати, побоюючись втратити своє політичне становище, були зацікавлені в унії, яка допомогла б їм у боротьбі з Московською агресією.

Словом, включення Литви до складу Польщі підготувала логіка внутрішніх та зовнішньополітичних обставин. Нам уявляється, що основою цієї інкорпорації був страх Литви перед агресією московських князів через невдачі у Лівонській війні, слабкість державного апарату та міжфеодалні усобиці, які привели до безсилля донедавна могутніх керівників цієї держави.

Люблінська унія була здійснена на польському сеймі, засідання якого тривало з 10 січня до 12 серпня 1569 р. По-суті, була, нарешті, реалізована ідея 1385 р., коли у м. Крево порфіроносний шлюб Ягайла та Ядвіги зробив першу спробу об'єднання Литви з Польщею. З тих пір пройшло багато років, підписано чимало угод, а уніатські ідеї далі "персональних злук" не просунулися.

Така ситуація не влаштовувала польську шляхту, – зауважила автор матеріалу "Українські землі у складі Литви та Польщі" О.В. Русина, – яку вабили безкраї обшири руських земель, що здавались їм тим ціннішими, чим вищим був попит на сільськогосподарські та лісові товари на зовнішньому ринку"¹.

Слід підкреслити, що частина Литовської шляхти неприхильно ставилася до унії. Вони вважали, що унія позбавить їх політичного всевладдя. Ці настрої були продемонстровані литовською депутацією, яка після місячних підготовчих переговорів з поляками в ніч на 1 березня 1569 р. потайки покинула Люблін.

Щоб унія відбулася й не зіпсувати ситуацію, польський король, зауважує М.С. Грушевський, вдався до погроз, шантажу та політичного тиску на Литву. Король заявляв, що непокірних депутатів буде карати, не зупиниться навіть перед розоренням їх маєтків, особливо представників від Волині та Підляшшя. І це дало позитивні наслідки. "При кінці травня, – пише М.С. Грушевський, – справа була скінчена: те, чого не вдалося полякам досягнути довгими віками і всякими хитрощами, досягнули вони тепер легко одними наказами королівськими – тому що й Литва ослабла

¹ Історія України : навч. посібник / Під заг. ред. В.А. Смолія. – К., 1997. – С. 70.

через внутрішнє роздвоєння своє й прийшла за цей час до повного занепаду, і українські пани кінець-кінцем не трималися Литви так сильно, через те, що їх литовські пани позбавили всяких впливів і значення"¹.

Тобто Польща поки що виконала план-мінімум: Волинь і Підляшшя було інкорпоровано до її складу 5 березня 1569 р. Легкість приєднання згаданих українських земель піднесла апетити польських магнатів на новий щабель: вони вимагали від короля приєднання Поділля, Київських та інших українських земель. Було побудовано цілу теорію, згідно з якою "вся Русь здавна підлягала польським королям внаслідок добровільного визнання їхньої влади завоювання або успадкування"².

Польський Сейм підкреслював, що якщо Польща не інкорпорує Київ, а разом з ним Чернігово-Сіверську, Київську, Брацлавську, Подільську та інші українські землі, це зробить Московія, яка вже давно простягала до них руки. А тому, не дочекавшись всього складу литовської депутації, Сейм до червня 1569 р. самостійно вирішив долю переважної більшості й інших українських земель.

Литві не залишилося іншого шляху, як погодитися із Сеймом, бо протести нічого не давали. Згідно з актом від 1 липня 1569 р. Литва і Польща злилися воєдино.

Ось як про це записано в документі "Рішення Литовського сейму про об'єднання Литви та Польщі в єдину державу – Річ Посполиту" (1569):

"... З'єднання, або унія, Великого князівства Литовського з Королівством Польським... приносило велику славу і користь обом народам, ми спрямували на це діло нашу думу і волю... щоб уже обов'язково на цьому сеймі було постановлено і заключено справедливе і ґрунтовне об'єднання і злиття цих держав, так щоб на майбутній час унія не тільки не могла бути перервана і розладнана, а щоб принесли такі плоди, які б могли дати польському і литовському народові насамперед можливо більший і твердий мир, і збереження в цілості, а потім, і славу, і окрасу.

... Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між нами, складають в обох вищезазначених народів одно, нерозривне і неподільне тіло, одно зібрання, один народ, так що від нині у цього... неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один – король польський, який згідно з давнім звичаєм і привілеєм спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі, а

¹ Грушевський М. Ілюстрована Історія України. – К.: Львів, 1913. – С. 190-191.

² Русина О.В. Українські землі у складі Литви та Польщі // Історія України. – К., 1997. – С. 71.

не в іншому місці... Що ж до обрання, введення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися так, щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подоби...

Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один, ніколи не розділений сенат... Монета повинна бути одноманітна і однакова по вазі і пробі, поділу і напису, що ми і наші потомки без загаяння зобов'язані будемо здійснити... Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді під якою б назвою вони не були... Не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих, з будь-яких речей їх власної роботи..."¹.

Аналізуючи цей документ, напрошуються висновки:

Висновок перший. Згідно з рішенням сейму 1 липня 1569 р. Литва втратила право на вибори власного князя, формування власних сеймів та здійснення зовнішніх зносин. По-суті, Литва втратила свою минулу велич та політичне значення.

Висновок другий. Історична доля українських земель тепер уже не залежала від настроїв литовської знаті. До складу Польщі вони були інкорпоровані двома місяцями раніше без її згоди та, по-суті, і без згоди української еліти. 11 серпня 1569 р. додатковим пунктом до рішення сейму вони були віднесені до складу Польщі. Анемічні спроби литовців залишити за собою ці землі не принесли успіхів.

Висновок третій. Вимоги української шляхти до польського сейму носили дрібний характер. Вони стосувалися збереження для неї привілеїв, свободи віросповідання, рідної мови в офіційному діловодстві. Вирішення цих питань не зачіпало вирішення корінних проблем подальшої долі українських князівств, їх самоврядування, судочинства тощо. По-суті, Люблінська унія показала, що українська еліта свій політичний потенціал вичерпала.

Висновок четвертий. Напередодні унії українські князі не мали можливості для маневрування. Литва не змогла їх захистити ні від Росії, ні від Польщі. Й, мабуть, варто погодитися з американським дослідником Я. Пилинським, що 60–70-х рр. XVI ст.:

"Це був час прогресуючого занепаду Литовської держави, що й ставило шляхту українських земель перед необхідністю вибору між Ягелонською Польщею і Московською Руссю. Польща була країною з досить

¹ Дневник Люблинского сейма. – СПб., 1869. – С. 24; 68, 69; Історія України. Хрестоматія: У 2 ч. – К., 1996. – Ч. 1. – С. 104-105.

прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, гарантованими привілеями, відносною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати суспільну еліту.

Оцінюючи цей вибір з сучасної точки зору, слід визнати його продуманим, реалістичним і навіть мудрим. Здавалось, польська політична система з її відкритим і гнучким характером мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності наприкінці XVI – на початку XVII ст. призвели до глибокої кризи Польсько-Литовської держави"¹.

Дослідники твердять, що об'єднання в одній державі військового та економічного потенціалу Польщі, України та Литви поставило Річ Посполиту в один ряд з наймогутнішими країнами Європи вона почала здобувати перемогу за перемогою у Лівонській війні з Росією.

На Чернігово-Сіверській землі українське населення стало все частіше протестувати проти кріпосництва та централізованої політики російського царизму.

По-суті, Чернігово-Сіверщина стала центром змови проти російського царя, зведення на російський престол Лжедмитрія I (1604–1605) та Лжедмитрія II (1609–1611).

Професор Київського педагогічного університету ім. Драгоманова В.Й. Борисенко зазначає, що активна участь українського населення в подіях "смутного часу" змусила російський уряд відмовитися від Чернігово-Сіверських земель. "За умовами ... перемир'я 1618 року Чернігово-Сіверщина відійшла до Речі Посполитої й так приєдналася до староруського ядра"².

В історичній літературі Люблінська унія трактується неоднозначно. Так, наприклад, історики 60–70-х років твердили, що згадана унія є явищем негативним в історії українського народу, що вона є витвором зрадницької політики українських феодалів, які хотіли під владою шляхетської Польщі зміцнити свої власні феодално-кріпосницькі права, що "Люблінська унія була здійснена польськими феодалами за активної допомоги литовських, українських і білоруських шляхтичів, які з метою задоволення своїх інтересів зрадили батьківщину"³.

¹ Історія України. – К., 1997. – С. 71.

² Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст. – К., 1998. – С. 109.

³ Історія Української РСР. У двох томах. Том перший. – К., 1967. – С. 153; Рибалка І.К. Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 84.

Подібні висловлювання можна було б продовжувати. Здається, що така однозначність не відповідає дійсності. І тут важко не погодитися з професором Ніжинського педагогічного університету О.Д.Бойком в тому, що ініціювали унію не стільки українські магнати, як українська дрібна шляхта, яку "приваблювали у польській моделі державності гарантовані політичні свободи та станові привілеї, обмеженість королівської влади...

До того ж у середині XVI ст. на тлі кривавих релігійних протистоянь в Англії, Німеччині, Франції, жахів інквізиції в Іспанії та трагедій опричнини у Росії внутрішнє становище у Польщі було стабільнішим. Того часу ще не чітко виявили себе ті тенденції, які згодом призвели до кризи польської державності"¹.

Люблінська унія була певним етапом в історії України. Після її прийняття на українських землях почалося згортання політичного життя, посилення економічних утисків, поступова втрата українцями національних традицій та культури.

¹ Бойко О.Д. Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академія, 1999. – С. 89-90.

Розділ 2

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ З ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКИМ ВТОРГНЕННЯМ

Варто нагадати, що Кримський півострів під назвою Таврія (очевидно, від власної назви одного з племен, що мешкало в давнину на його території) відомий в історії ще за кілька століть до нашої ери. Назва ж Крим з'являється лише в XIII ст., коли на півострові осіли татари. Протягом XIV-XV ст. ця назва закріпилася за всім півостровом.

У Криму тоді жили русини, греки, алани, половці, вірмени, італійці. Представники Італії – генуезці заснували тут торгові факторії, найбільшою серед яких була Кафа (Феодосія), яка славилася работоргівлею.

У 1449 р. від Золотої Орди відкололися кримські татари, які заснували Кримське ханство зі столицею в м. Бахчисарай, яке незабаром (1475) попало під патронат турецького султана.

Потрібно підкреслити, що в основу своєї зовнішньої і внутрішньої політики турецькі і кримські феодали поклали загарбницькі агресивні війни. Дослідник І.К.Рибалка зауважує, що в ті часи "вони захоплювали чужі землі, грабували підкорені народи, брали в полон і продавали в рабство мирних жителів, збирали данину й інші податки, по-звірячому знущалися з невольників... Особливо багато горя від турецьких і татарських нападників зазнавали український і російський народи"¹.

Додамо лише, що у 1479 р. орда Менглі-Гірея спустошила Поділля, у 1482 р. на прохання Московського князя – Київ, потім Житомирщину. У травні 1497 р. татари знову пограбували Київ, у 1498 р. пронеслися Поділлям, Галичиною, спустошили польські землі аж до Вісли. У вересні 1499 р. татари стерли з лиця землі такі міста, як Володимир, Берестя, Кросин, Люблін, нечуваних зруйнувань вже в котрий раз зазнав Київ, Чернігів та деякі білоруські уділи.

Подібні факти можна було б продовжувати. Дослідники правильно зауважують, що з цих часів українські землі не знали спокою. За підрахунками І.К.Рибалка, протягом 100 років (1450–1556) орди кримських татар вчинили 86 великих грабіжницьких нападів.

Ці часи залишилися у сумній пам'яті українського народу. Люди передавали своє горе в піснях та різних оповідях. Зокрема, в одному з таких усних творів про це розповідається так:

¹ Рибалко І.К. Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С.63.

За річкою вогні горять.
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли,
А в долині бубні гудуть,
То на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А па ногах ланцюг б'ється¹

Литва з Польщею мало що робили для організації оборони краю, у зв'язку з цим південно-східні українські землі – Подніпров'я і Побужжя спустошувалися, перетворюючись в так зване "дике поле". В одній з народних пісень "Зажурилася Україна" говориться:

Зажурилася Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти,
Котрі молодії –
У полон забрато,
Як зайняли, то й прогнали
До пана, до хана...²

Як уже було сказано, у 1475 р. Туреччина перетворила Кримське ханство на свого васала й авангард експансії на землі східних слов'ян. Дослідники відзначають, що для цієї мети військо було гарно пристосовано, мало боєздатну кінноту, вміло проявити витривалість, швидко занурюватись в навколишні князівські землі, було мобільним, якщо потрібно було – швидко розсипалося або збиралося. Татарські війська були сильні своєю чисельністю, мобільністю, рухливістю і раптовістю.

Потрібно підкреслити, що так продовжуватися довго не могло. Польща, Литва, Угорщина, Волощина створювали військові коаліції, розробляли спільну стратегію та тактику протистояння Туреччині. Але це мало допомагало.

І тому Великий князь Литовський дозволив хану збирати по три гроші з чоловіка на волинських, подільських та київських землях. Але це

¹ Українські народні думи та історичні пісні. – К., 1955. – С.8.

² Там само. – С.11.

тільки роздражнило апетити кримчан. Стояло завдання озброювати край, використовувати найманців, створювати українські загони самооборони, відкуплятися – платити татарам щорічні "упоминки".

Весь тягар оборони України ліг на плечі простого люду. "Україна поступово перетворювалася на військовий табір. Землероб і ремісник одночасно ставали воїнами, поряд з мирними знаряддями праці завжди наготові стояла й зброя. Серед житніх ланів зводилися невеликі фортеці, навколо яких гуртувалися мирні трударі. Кожний магнат мусив тримати в себе надвірні війська для захисту себе й своїх селян від нападників.

І це дало свої результати. У 1527 р. військові загони І. та О. Вишневецьких, О. Дашкевича, К. Острозького, А. Немирича, Ю. Радзівіла, Ф. Сангушкевича та Ю. Семеновича наздогнали... переобтяжене здобиччю 25-тисячне татарське військо, що поверталось з Польщі. Із запеклої битви українські воїни вийшли переможцями, визволивши з полону 40 тисяч чоловік. У 1532 р. черкаський староста О. Дашкевич відстояв свій замок від татар. У 40–50-х рр. жителям Волині, Поділля, Київщини й Чернігівщини неодноразово доводилося братися за зброю, щоб захиститися від ворогів..."¹.

Словом, розвиток України у XVI – першій половині XVII ст. проходив в надзвичайно складних і несприятливих внутрішніх та зовнішніх умовах.

Питання соціально-економічних змін обширне і складне. Воно вимагає комплексного дослідження станів, їх прав та обов'язків, власності, вивчення середовища української еліти, селян, міщан, форм і методів виробництва тощо.

Як свідчать дослідники, формування шляхетського стану на українських землях в основному завершилося у XVI ст. З цією метою польський та литовський уряди вжили ряд заходів, щоб у шляхетському середовищі провести певну санацію, чистку його рядів тощо.

По-перше, у 1522 р. князівська влада прийняла ухвалу про "вивід шляхетства" від бояр, які служили колись князям Вітовту, Сігізмунду та Казиміру.

По-друге, у 1528 р. було складено списки під назвою "попис земський", які, після затвердження їх сеймом, ставали основним документом належності до шляхетського стану.

¹ Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX ст. – К., 1998. – С. 109.

По-третє, внесено у Перший литовський статут (1529) положення про перетворення імунітетних грамот шляхти в стабільні правові норми.

По-четверте, у 40–50-х рр. XVI ст. проведені люстрації (ревізії) замків і староств. При їх допомозі уточнено склад шляхти, кількість майна та слуг. "Устава на волоки" 1557 р. відносила до шляхти лише "бояр стародавніх", а решту повертала до складу станів селянства і міщанства.

По-п'яте, у 1563 р. великий князь литовський зрівняв у становищі православну та католицьку шляхту.

Аналіз документів дає підстави дійти висновку, що вже в середині XVI ст. в середовищі шляхти не було однорідності. По-суті, вона ділилася на дрібну, середню та магнатів, які купалися в розкоші.

"Опис володінь магната О.Чарторийського на Волині" (1555 р.) засвідчує, що лише до третини його володінь, які він подарував дружині, входили:

... Замок Литовиж з вйтівством його і монастир святого Миколи з селами..., монастир Чесного Хреста, дворець Бубнів і села боярські, які до цього замка належать... і в маєтку моєму Горках три тисячі кіп грошів литовських лічби... і людей тяглих з їх службами, землями і ставами, з ріками і озерами, з данинами грошовими і медовими, з ловами звіриними і пташиними і з бобровими гонами і всякими пожитками... дружина моя має сидіти на тій третій частині..."¹.

На початок 40-х років XVII ст. гетьману Станіславу Конецпольському в різних воєводствах належало 18,5, Галині Калиновській – 2,8, Томашу Замойському – 3,9; Яремі Вишневецькому – понад 7 тисяч селянських дворів. Коментарі, як кажуть, зайві. Українські магнати не тільки багатіли, а й поступово окатоличувалися та ополячувалися.

Найдовше трималася осторонь цих "спокус" родина найкрупніших українських князів Острозьких, але на початку XVII ст. і вона покатоличилася.

Шляхта мала широкі привілеї та пільги, натомість повинна була служити у війську за власний кошт, сплачувати невеликий грошовий збір за землю. Виняткові політичні й особисті права перетворили шляхту в гоноровий стан, виробили у неї звичку зневажати селян та рядових міщан. З її вуст щодо нижчих станів все частіше стали зриватися слова "хлоп", "хам", "рабелія", "галган" та інші принизливі прізвиська.

Впливовим станом тогочасного суспільства було духовенство. Зокрема, у Великому князівстві литовському в авторитеті перебували правос-

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. I. – С. 122-123.

лавні ієрархи. Після Брестської церковної унії 1569 р. панівною ідеологічною силою стало католицьке та уніатське духовенство, яке робило все можливе, щоб відтіснити на другий план православне. Перерозподіл матеріальних благ на користь католиків та уніатів привело до загострення міжконфесійної обстановки в Україні, яка була однією з причин селянсько-козацьких воєн кінця XVI – першої половини XVII ст.

Аналізуючи стани, не можна не помітити, що абсолютну більшість українського народу складало селянство, в середовищі якого була яскраво виражена диференціація.

До першої категорії селянства умовно можна віднести дворових холопів (колишніх "рабів", "челядь дворову", "челядь невольну"), які мешкали при маєтках феодалів, працювали під наглядом панських слуг, були людьми безправними і беззахисними. Єдине, чого не міг феодал зробити з холопом, так це вбити його.

Поступово, зважаючи на невідповідність їх праці, пани наділяли холопів землею й переводили їх у розряд залежних під назвою отчичів. З часом матеріальне становище отчичів дещо поліпшилося і знайшло своє відображення у третьому Литовському статуті 1588 р.

Другу категорію складали так звані вільні селяни-общинники та особисто залежні данники. Селяни-общинники об'єднувалися у волоську общину, в якій існувало їх право на землю, кругова порука у виплаті данини та відбуванні загальних повинностей.

Община жила за звичаєвими нормами, що склалися віками у судовій практиці. Дослідники зауважують, що ці звичаєві норми майже у незмінному вигляді перекочували у Литовські статuti й стали основою їх правових норм.

Волосні та сільські общини управлялися виборними старостами, отаманами, війтами, тівунами. Часом феодали сільську адміністрацію призначали на свій розсуд.

До третьої категорії належали тяглі селяни. Вони були приписані до королівських чи великокнязівських фільварків і виконували на їх користь "тяглу" повинність: орали панську землю, засівали королівську ниву, ремонтували греблі, дороги тощо. Тяглі селяни передавалися у спадок або передаровувалися.

До четвертої категорії – так звані похажі селяни. Ця категорія селян мала особисту свободу, але не мала землі. У зв'язку з цим їх чекала батрацька доля: наймалися до пана, позичали в нього зерно, гроші, реманент. Це вони складали таку категорію селян, як "підсусідки", "городники", "за-

городники", "комірники" тощо. Словом, феодальна залежність селян поступово переростала в залежність кріпосну. Як зазначає професор Б.Й.Борисенко, "вона проявлялася у дедалі більшому обмеженні особистої свободи хлібороба й прикріпленні його до землі"¹.

Цей процес не міг не знайти свого відображення у тодішньому законодавстві. "Судебник" 1468 р. карав підданих за непослух, дозволяв пану особисто вершити над ними суд. У XVI ст. закріпачення селянства було закріплено у так званих трьох Литовських статутах (1529, 1566, 1588).

Перший Литовський статут, наприклад, дав чітку характеристику невільних селян, роз'яснював, хто до якої групи відносився:

"... Тем уставуем, иж невольницы мают быти четверяких У причин; первое, которые зливна в неволи сут або з невольных ся родят; другое, которые полоном заведены из земли неприятельское; третье, коли бы на смерть сказаны кому (засудженный до страти), окроме злодейства, а ани бы просили того... же бы их не губил, а давали бы ся в неволю... четвертые, коли бы ся сами в неволю поддали..."².

Тобто, коли вільний одружувався на невільниці і, навпаки, всі стають підданими. Перший Литовський статут заборонив невільникам, які задумали кинути господаря, забирати своє майно, худобу, реманент. Це прив'язувало селян до поміщиків, визначало їх кріпосницьку неволю.

Третій Литовський статут (1588) по-суті завершив юридичне оформлення кріпосництва.

В одній з статей записано:

"Естьли бы который вотчинный человек или крестьянин вышел из-за которого боярина (и) такой вотчинный человек или крестьянин за десять или колькодесять мил, отшетши, от боярина своего жил, – и тому боярину, чей он будет, до двадцати лет его искать вольно... уставляем: естьли бы который вольный человек или крестьянин пришел за которого боярина, и тот бы боярин дал ему ссуду... и тот бы человек или крестьянин жил за тем боярином десять лет и опять бы хотел отойти прочь, и ему заплатить (боярину) за житье десять коп грошей и ссуду всю отдать..."

А якщо цей селянин втік, то Третій Литовський статут передбачав:

"... а естьли бы до десяти лет тот боярин тех беглых людей или крестьян где сыскал, и тех людей или крестьян присудить и отдать тому боярину за вотчиинных"³.

¹ Борисенко В.Й. Названа праця. – С. 121.

² Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 132.

³ Там само. – С. 137-138.

З цього видно, що залежні селяни до десяти років були позбавлені права відходу взагалі. Через 10 років цей відхід був обставлений такими умовами, що робили його практично неможливим. Бо й справді, щоб залишити пана, селянин мав заплатити 10 кіп грошей (вартість 5 корів), повернути борги, засіяти ниву й залишити своє господарство у справному стані. Та не дивлячись на це, селяни робили все можливе, щоб зберегти свободу, особливо на Подніпров'ї та Лівобережжі.

Важливо також дати характеристику міського життя. Як і селяни, міське населення поділялося на кілька категорій. Умовно до першої категорії можна віднести міську аристократію-патриціат, який зосередив у своїх руках всю повноту влади.

До другої групи – бюргерство – цехові майстри та торгівці середньої величини.

До третього етапу – міських плебеїв – простих ремісників, дрібних торговців та селян. На їхні плечі і лягав основний податковий тягар: натуральні податки, праця на панських ланах, ремонт доріг та мостів, церковна десятина тощо

На економічне становище України того часу впливало підвищення попиту на сільськогосподарську продукцію. Найкращі можливості для розвитку торгівлі зерном мали магнати. Саме тому вони вдосконалювали фільваркову систему сільськогосподарського виробництва. Цій меті повинна була послужити аграрна реформа під назвою "Устава на волоки" (1557) ("волок" – ділянка землі розміром 16-21 га.).

Згідно "Устави" під фільварок відводилися кращі землі, передбачалася трипільна система господарства, визначалася кількість відробіткових днів, розміри грошових податків тощо.

"...Робота підданим через війта має бути замовлена на тиждень, з чим і на котрий день люди до роботи прийти мають... Якщо котрийсь чоловік не вийде на роботу, то за перший день прогулу заплатить гріш, а за другий день – барана, а якщо й третій раз прогуляє, або через п'янство не вийде, то бичем на лавці скарати... А до роботи приступати підданим як сонце сходить, а зійти (з роботи), як заходить, а відпочинку тим, що з худою роблять, перед обідом година, в полудень – година; надвечір – година; а котрі пішо роблять, тим відпочинку в ті ж часи, але по півгодини має бути... фільварки хочемо мати, щоб вони скрізь були заведені, причому якнайбільшого розміру, при кожних замках і дворах наших, крім тих,

де б ґрунти погані або не родючі були, – такі (ґрунти) наказати людьми осаджувати..."¹.

"Уставу на волоки" можна оцінювати по-різному. З одного боку, – це свідчення закріпачення України, з другого – фільваркове господарство, яке основано в ній, забезпечило зерном Західну Європу, було потужною фабрикою виробництва сільськогосподарської продукції.

Важливу сторінку господарства становили промисли. Дослідження цієї проблеми дає підставу дійти висновку, що в XVI – першій половині XVII ст. на Волині, Житомирщині, Київщині, Чернігівщині широко практикувалося видобування поташу, заліза. У I половині XVII ст. по обох сторонах Дніпра виробляли селітру, у Прикарпатті добували сіль. Майже кожне панське господарство мало свій млин.

Спостерігалось пожвавлення мануфактурного виробництва – попередника великої машинної індустрії. В сільській місцевості, як і в містах, практикувався розвиток ремесла. Найбільшого поширення у містах набули спеціалізації пекарів, м'ясників, різьбярів, пивоварів, ткачів, кравців, ковалів, кушнірів та інших, які об'єднувались в цехи та інші виробничі колективи.

Отже фільваркове господарство на кріпосній праці, елементи мануфактурного виробництва прискорювали розвиток економічного потенціалу України. За рахунок українського народу збагачувалось і панство, особливо іноземного походження, яке поступово усувало від національних достатків українську політичну та економічну еліту. Цей процес проходив в умовах жорстокої станово-класової боротьби, на вершині якої відігравало величезну стимулюючу роль українське козацтво.

¹ Історія України. Хрестоматія: у 2 ч. – К., 1996. – Ч. 1. – С. 103-104.

Розділ 3

КОЗАЦТВО

Дослідники вважають, що козацький період в історії нашої держави сягає в далеке XV ст., тривав близько 300 років, пережив литовське, польське, російське та кримсько-турецьке поневолення, пройшов шлях героїчної боротьби за збереження своєї нації, розбудову української державності, захисту свого народу від соціально-економічного, суспільно-політичного та культурно-релігійного гніту.

Проблема козацтва завжди хвилювала дослідників. Сьогодні, мабуть, немає козацької теми, щоб її не зачепило перо істориків.

Проте історія козацтва вимагає деякого переосмислення. Зокрема, ще й досі слабо систематизовані джерела формування козацьких об'єднань, недостатньо досліджена проблема диференціації козацького середовища, феномен козацької отаманщини.

При вивченні літератури можна зустріти різні трактовки зародження козацтва, походження назви "козак", ролі і місця Б. Вишневецького у заснуванні Запорозької Січі, діяльності гетьманів П. Конашевича-Сагайдачного, П. Дорошенка, І. Мазепи та інших діячів козацького руху.

Розповідь про козацтво, мабуть, потрібно розпочати з характеристики історичної пам'яті про них – історичних джерел. Відомості про Україну козацького періоду можна відшукати у першому історичному творі "Хроніці" Феодосія Сафоновича (1672), у якому розповідається про спільну історичну долю російського, українського та білоруського народів з найдавніших часів до третьої чверті XVIII ст. Автор підкреслює, що український народ завжди хвилювала проблема соборності своїх земель. Посуті, вона була найголовнішою у розв'язанні зовнішньополітичних питань.

Важливим історичним джерелом є "Синопис" Івана Армашенка – Інокентія Гізеля (1674). Тут автори зробили чимало для того, щоб довести, що Київська Русь була колискою трьох братніх народів, а возз'єднання України з Росією – історичною закономірністю.

Важливе місце серед джерел про козацтво посідає "Літопис Самовидця" (надрукований у 1846 р.). Його автор, представник козацької старшини, Роман Ракушка-Романовський (авторство спірне до сьогодення – П.Г.) описує козацьке життя напередодні 1648 р., всебічно показує визвольні події 1648–1676 рр. Й цілком закономірно, що автор "Літопису"

негативно ставиться до бідного козацтва, народних мас, називає їх діячами кривавої драми, гультьями, п'яницями, грабіжниками.

У першій половині XVIII ст. в Україні були створені такі історичні праці, як: "Літопис Граб'янки" (1710), "Літопис Величка" (1720). За формою праця Величка – це ряд історичних біографій політичних діячів козацтва. Вона насичена великою кількістю документального матеріалу: урядові офіційні акти, універсали, грамоти, приватні листи, дипломатичні документи. Четвертий том публікацій С. Величка – це, власне, археографічний додаток. Дослідники встановили, що поряд з достовірними документами в праці є сумнівні або навіть вигадані¹.

Крім цього, базу лекції складають такі документи, як: "Пранення литовського уряду використати запорозьких козаків на своїй службі по охороні південних кордонів" (1524), Михайло Литвин "Про втечу пригноблених селян і міщан на Запорожжя" (1550), "Боротьба запорозьких козаків проти татарських орд" (1559), "Повстання селян і козаків проти польської шляхти на Білоцековщині в 1591 р.", "Початок селянсько-козацького повстання під проводом С. Наливайка" (1594) та багато ін.²

Проблема козацтва здавна була у полі зору вчених. За радянських часів дослідження на цю тематику носили дещо кон'юнктурний характер, історична дійсність прикрашалася і пригладжувалася. Випиналися місця, які свідчили про єднання російського та українського народів, і замовчувалися факти, які розповідали про неетичне поведження в Україні окремих російських воєвод, зловживання російського уряду імперським становищем, свідчили про протест народних мас, особливо козацтва, проти російського гніту, насильницької русифікації тощо.

Козацькій проблемі присвятили свої праці такі відомі у нашій країні вчені, як: О.М. Апанович, В.Й. Борисенко, С.З. Заремба, В.О. Голубуцький, Ю.А. Мисик, В.І. Сергійчук, В.А. Смолій, В.С. Степанков, Д.І. Яворницький, В.О. Щербак, І.П. Крип'якевич, В.О. Землинський та багато ін.

В роботах цих авторів читачі ознайомляться з широким документально аргументованим матеріалом з історії українського козацтва. Зокрема, з обставинами його утворення (В.Й. Борисенко, С.З. Заремба), боротьби проти іноземних загарбників (В.О. Голубуцький, І.П. Крип'якевич), коза-

¹ Коваленко П.А. Історіографія історії Української РСР. Від найдавніших часів до Великої жовтневої революції. – К., 1983. – С. 34-41.

² Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 151-158, 167-172.

цького самоуправління, організації війська, побуту тощо (О.М. Апанович, Ю.А. Мисик, В.І. Сергійчук, В.О. Щербак, Д.І. Яворницький)¹.

Козацькій темі присвячено багато праць художньо-історичного характеру. Зокрема, історія козацтва знайшла художнє втілення у творах Кащенко А. "Зруйноване гніздо" (1918. – 128 с.), Кочури П. "Світлий ранок"(1954. – 448 с.), Івана Ле – "Наливайко"(1957. – 473 с.), Малика В. – "Чорний вершник"(1967. – 320 с.), Микитина Т. – "Над Кодак" (1970, – 158 с.), Мушкетика Ю. – "Семен Палій" (1954, – 392 с.), Чайковського А. – "Сагайдачний" (1989, – 585с.), Чумака Р. – "Броне поле " (1978, – 420 с.), Чумака Р. – "Великий Луг" (1979, – 384 с.), Шевчука В. – "Побратими, або пригоди двох запорожців на суходолі, в морі і над водою" (1972. – 287 с.) та багатьох інших.

Читачі, ознайомившись з названими романами та повістями, матимуть уявлення про побут Запорозької Січі, козацького війська, його боротьбу з татарами та турками, збагнуть трагедію соціальної і національної неволі українського народу, відчують потяг нашого народу до волі, до світлого життя².

Історичні відомості про козацтво знайшли відображення в тогочасній усній народній творчості. Зокрема, у пісні "Ой, на горі та жінці жнуть", віршованій розповіді 30-х рр. XVII ст. "Про Сулиму, Павлюка ще й про Яцька Остряницю", народнім вірші "Лямент" ("Плач"), 1636, віршованій драмі 1619 р. Я. Гнатовича "Гей, брати!" та багатьох інших дослідник знайде чудовий матеріал про любов народу до козацьких ватажків М. Дорошенка, П. Конашевича Сагайдачного, керівників селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. І. Сулиму, П. Бута, Я. Острянина, розповідь про тогочасне життя, в якому "всі горють аз по уши" тощо³.

Словом, про козацтво багато сказано, але чимало проблем з історії цього феномена суспільно-політичного життя чекають свого дослідника, багато висловлених думок щодо козацтва вимагають уточнення або нової трактовки.

¹ Борисенко В.Й., Заремба С.З. Україна Козацька. – К., 1993; Голубуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994; Мицик Ю.А. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990; Сергійчик В.І. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 1995; Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990; Землинський В.О. Богдан Хмельницький. – М., 1989; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків у 3-х томах. – К., 1990.

² Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 431–436.

³ Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 241–246.

На нашу думку, спираючись на зібрані та опубліковані документи і матеріали, можна визначити більш-менш чітко час появи козацтва, причини, що обумовили його виникнення та історичні обставини, в яких цей процес проходив.

Час виникнення козацтва вчені визначають по-різному. Польський історик М. Стрийський вважає, що козаки були у XII–XIII ст. ("Хроніка...", 1582), патріарх української історичної науки М. Грушевський твердить, що козацтво почалося зі стародавнього "пограничного добичництва", тобто "бродництва" та "берландництва" (XIV–XV ст.)¹.

Конкретизуючи сказане, дослідник козацтва В.Й. Борисенко зазначає, що найсміливіші і найпідприємливіші селяни і міщани Волині, Поділля, Київщини, щоб уникнути податкового ярма "почали дедалі частіше тікати на прикордонні зі степом українські землі..., добувати рибу, шкури, мед та інші дари природи"².

Церковні хроністи зауважували, що представники запорозького воїнства, перепливаючи Чорне море, під керівництвом Олега, Володимира та інших руських князів штурмували Константинополь, воювали з Грецією, Македонією, Іллірією та іншими навколишніми державами.

Словом, як видно із сказаного, козацтво, як суспільне явище, було помітне ще з часів Київської Русі. Але особливо інтенсивно воно стало зростати з XV ст., коли, за висловом М.С. Грушевського, український народ став переживати "сумні події", "нове татарське спустошення Східної України, що впало на неї з кінцем XV віку, від Кримської орди"³.

Поява козацтва мала під собою два основних взаємозв'язаних чинники: природне прагнення людей до особистої політичної господарської та духовної свободи та необхідність захисту краю від татар⁴.

Термін "козак" – слово давнє. Вперше воно згадується у Початковій монгольській хроніці (1240). У перекладі з тюркських мов воно означає "одинокий", "схильний до завоювання". Дослідження цього терміна дає право зробити висновок, що він вживався для позначення часом протилежних понять: "страж" і "розбійник"⁵. В нашій же історії це слово стало символом воїнства, яке боролось за охорону кордонів власної держави, здобуття народом свободи і незалежності.

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 170–171.

² Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998. – С. 147.

³ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 171.

⁴ Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1998. – С. 147.

⁵ Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999. – С. 109.

Проростаючи у степовій частині Півдня України, козацьке хутірне господарство перебувало під страхом постійного спустошення.

Систематичні вторгнення татарських орд завдавали йому великих втрат, примушували хутори і слободи займатися мисливством, рибальством, бортництвом, які більш-менш швидко можна було відбудувати після чергових погромів, а також дбати про самооборону.

Поступово хутірне козацтво півдня України переростало у самостійну військову силу, примушувало рахуватися і поляків і татар зі своїм військовим потенціалом.

Так, у 1489 р. українські козаки допомогли війську сина польського короля Яна Ольбрехта розгромити татар на Брацлавщині, у 1499 р. – Київському воєводі під Черкасами, у 1514–1535 рр. – Канівському і Черкаському наміснику О. Дашкевичу, у 1506–1512 рр. – Хмельницькому старості П. Лянцкоронському, у 1540 р. Барському старості Б. Претвичу та іншим воєводам.

Незважаючи на це, литовська та польська знать відмовлялася визнавати козацтво як вільний соціальний стан, примушувала його або платити данину, або працювати на себе. Цей фактор впливав на те, що козацькі хутори вже на початку XVI ст. стали рухатися на південь, шукати для свого існування більш зручні та безпечні місця, селитися нижче дніпровських порогів.

Історики помітили, що особливо інтенсивно козацтво почало розвиватися, диференціюватися та формуватися як значна суспільна сила у XVI–XVII ст.

На нашу думку, цей процес прискорили рішення Кревської (1385), Люблінської (1569) та Брестської (1596) уній, а також майже щорічні вторгнення татарських орд, які завдавали постійних спустошень не тільки прикордонним поселенням, а й наносили непоправні господарські збитки та винищення людських ресурсів всієї України.

Ці події негативно позначилися на соціально-економічному, суспільно – політичному та релігійному становищі українських земель, змушували деяку частину її населення або братися за зброю, або шукати кращої долі на степових південних просторах, які були небезпечними для проживання.

Кревська та Люблінська унії передбачали полонізацію українських земель, насадження панського фільваркового господарства, яке, спираючись на литовські статuti (1522, 1566, 1588), перетворювало значну частину українського селянства у кріпацькій стан ("халупників", "сусідків", "підсусідків", "комірників"), примушувало його працювати на литовсько-

польське магнатство по 5–6 днів на добу, платити йому оброк грошима та натурою.

Ось як про це записано в "Королівській уставній грамоті про розмір повинностей сільського і міського населення на користь Польської держави" (1576):

"...Постановляємо на всіх підданих державних... і які-небудь ґрунти і землі держать... мають дати з кожної волоки із служби по 20 грошів польських, а від морга застінкового – по 5 пенязів білих... Огородники, які тільки на огородах сидять – по 2 гроші польських, а ті огородники, які до огорodів ще і землю мають – по 3 гроші польських, а де волок і служб нема, там мають дати з трьох димів по 20 грошів польських".

У "Грамоті" зазначені всі верстви населення, які оповиті податковими тягарями. Наприклад, сільські торгівці повинні заплатити 6 грошів польських, рибалки – 8, корчмарі – 16, мельники – 24, євреї – 24, дрібні торгівці – 24, перевізники вантажів – 48, ремісники – 8. У документі визначалися й інші повинності¹.

В багатьох документах та інструкціях місцевого характеру були ретельно виписані феодалні повинності.

У документі під назвою "Феодалні повинності селян сіл Рикань і Митищ" (1571) зазначено, що селяни: "... Полюян кожного року чиншу півкопи грошей дати повинен, ходити робити до двору кожного тижня три дні; Андрій Бистрій таку ж роботу і подачку дати повинен... А де є підсусідки, поля не мають і сіножать і подачки ні (не дають), на ім'я: Охрім – цей повинність робити повинен; Петро тут повинність робити повинен..."

Подібний перелік безмежний. Він є свідченням того, що селяни міцно закріплювалися за помістями, а міщани – за податковими службами й, безперечно, колись цей терпець у них обривався й примушував їх шукати виходу із становища, тікати на землі, де феодалної залежності не було.

Залежність селян від панства та повинностей на його користьосвячувалися згаданими вище трьома Литовськими статутами. Упершому Статуті робиться перелік кріпацьких верств. До них відносили родових невільників, тобто, "которые здавна в неволи сут або в невольных ся родят"; полонених; перетворених у кріпацький стан за вироком суду, а також одружених на кріпачках².

¹ Акты, относящиеся к истории Западной России. – 1848. – Т. II. – С. 192–193; Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 135–137.

² Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 132.

У багатьох панських маєтках експлуатація селян не знала меж. У "Донесенні возного Я. Козаковича до міського суду" (1622) зазначено, що у с. Козлиничі шляхтич Ф. Підгороденський розорив селян, довів їх до великого спустошення. А тому вони "через великі і незносні податки, незвичлі роботи... зверх усякого права і звичаїв... геть з жінками і дітьми і з худобою повтікали..."¹.

Отже, козацький стан, передусім, рекрутувався з колишніх втікачів-кріпаків, які в степовій Україні шукали для себе затишку і особистого вільного життя².

Другою обставиною, яка визначала формування козацького середовища, були проблеми політико-національного характеру. Після Кревської (1385) та Люблінської (1569) уній польські магнати стали осідати українські землі, витісняючи з державно-управлінської орбіти виходців з України. Українській старшині було образливо і прикро, що польська адміністрація щедро нагороджувала шляхтичів українськими землями, згортала вогнища вітчизняної культури, переслідувала місцеві кадри, відтісняла їх від володіння землями та управлінськими установами свого краю.

При освоєнні українських земель та управлінських установ уряд підтримував таких польських магнатів, як Жолкевських, Заславських, Потоцьких, Конєцпольських, Лянцкоронських, щедро роздаючи їм українські землі та воєводства.

Яскравою ілюстрацією цього є "Жалувана грамота польського короля Сигізмунда III магнатові Заславському на володіння Переяславським староством" (1620), в якій зазначається:

"... Бажаючи його процвітаючого в таких добродіях, нагородити і заохотити нашою любов'ю до дальшої користі Речі Посполитої, ми вирішили дати і закріпити в довічне володіння староство Переяславське, яке перейшло в наше розпорядження після смерті ясновельможного Януша Острозького, каштеляна краківського, що цим листом нашим даєм і підтверджуєм..."³.

На українських землях нові землевласники та державні службовці, крім згаданого уже соціального гніту, проводили національну дискримінацію, яка ставала нестерпною не тільки для людей бідних, простих, а й для патріотично настроєної української знаті. У своїй "Промові" (1620) Волинський український шляхтич Л. Деревинський на Варшавському сей-

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 197.

² Там само. – С. 137.

³ Там само. – С. 192.

мі заявив, що на початку XVII ст. національний гніт в Україні набув нестерпного характеру.

"... Придивись ще до образ і нечуваного гноблення – хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, робиться у Львові? Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятий у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого... Коротко сказати: давно вже великі і нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському"¹.

Ординація 1638 р. у законодавчому плані стала вершиною національної дискримінації:

"... На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер, внаслідок заколотів, утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів..."².

У 30 рр. XVII ст. магнати Польщі робили спробу і надалі зміцнювати свою могутність, особливо у східній Україні. Їх сила і вплив базувалися на захоплених у свій час великих земельних володіннях. Тепер їх апетити поширилися на землі реєстрового козацтва. Вони дійшли висновку, що в середині XVII ст. для придушення мас і відсічі наскоків кримських татар досить наявних об'єднаних сил їх величезних надвірних загонів, шляхти і кварцяних військ! А тому на сеймі у 1636 р. магнати стали настійно вимагати ліквідації реєстра. Всім стало ясно, що Україна завантажена новими конфліктами між польською шляхтою, українськими селянськими масами та їх авангардом – козацтвом, особливо його реєстровою частиною.

Саме в цю мить варто повернутися в історію і з'ясувати при яких обставинах між польським і українським народами пролилася кров, а їх стосунки обросли образами, яких не можуть розв'язати, ні пам'ятати століття.

У XV ст. польська шляхта дійшла висновку, що основою їх достатку і могутності є крупне землеволодіння. З далеких країн, Європи – Франції, Фландрії, Шотландії, Ірландії, Швеції, Норвегії, Данії та інші воєнні порти пробували досягти суден з хлібом, деревом, поташем, льоном, воском та іншими товарами. Десятки тисяч волів та багато чисельні табуни коней щорічно відправлялися до Німеччини, Богемії, Моравії. Одного хліба відправлялося за кордон щорічно на 9 мільйонів талерів. І все це вироблялося

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. Т. 1. – С. 196-197.

² Там само. – С. 192.

крупними господарствами, які ще у XV ст. стали швидко розростатися за рахунок малих. Законодавчі шляхетські збори постійно підтримували зміцнення панщини, яка у свою чергу породжувала постійні конфлікти між бідними і багатими.

Справа в тім, що польське земельне законодавство, щоб підтримати крупних поміщиків, з кінця XIV ст. позбавляло бідних селян переходити із місця на місце.

В результаті цих заходів спостерігалось повсюдне збіднення селян і масова їх втеча з панських земель. Всі ці явища суспільного польського життя у всій своїй послідовності перенеслися на українські землі, які поступово загарбувалися Польщею, колонізувалися, облаштовувалися новою адміністрацією, ставали придатними для ведення крупного сільського господарства.

Польські колонізатори земельних просторів, що лежали між Сулою, Дніпром і Дністром, зрозуміли, що тут їм гарантована плодючість української землі, забезпеченість робочою силою і прирости козацьких прибутків навіть із піщаних польських земель. Тут знайшли вони невичерпане джерело для збагачення, яке гарантує їм "молочні і медові ріки". Із вуст в уста польська шляхта передавала чутки, що в Україні – казкова врожайність. Мовляв там "Кожне зерно, кинуте в землю, проростало пудами врожаю".

Польські пани, спостерігаючи за швидким збагаченням своїх українських колег у короткий час, з якоюсь лихоманівською спритністю, подвоюваннями, потроюваннями темпами взялися за колонізацію тамтешніх земель.

Чим більше було небезпеки з боку татарських нашеств, тим з більшою настирливістю проявлялися колонізатори, насичуючи степовий край робочою силою.

Під приманкою пільгових 30-ти років та дозволу вільного життя у кінці XVI ст. українські землі опинилися у руках крупних землевласників, згруповані у волості і узурповані магнатами. Багато хто з них володів трьома, чотирма, п'ятью і більше староствами, майже нічого не платили у польську казну, розбудувавши для себе власну державу у рихлій Речі Посполитій.

Таким був, наприклад, князь К. Острожський. Володіючи чотирма обширними староствами, на сеймі у 1575 р. випрошував грошей на ремонт власного фільварку.

Одночасно з процесом узурпації української землі польськими магнатами, у Подніпров'ї, за порогами утворювалися товариства ділових людей, які були, ніби, в стороні від своїх куренів, хуторів і селищ, але під час

воїн обирали першість, створювали військову корпорацію – козацтво, і самовіддано захищали свою незалежність.

Польські літописці писали, що вони знають чотири татарські орди – заволжську, астраханську, казанську, перекопську і п'яту – козацьку. У 1492 р. Кримський хан Менглі-Гірей писав до великого князя Московського Івана III, що його військо, повертаючись додому, в степу було зустрінуте і пограбоване «ординськими козаками». Відбиваючись від татар, козаки будували на степових могилах сторожові вежі, залишали у них дозорні команди. Від козацьких порогів та їх куренів аж до Перекопу, на кілька днів шляху тягнулися неозорі степові простори, або так звані «дикі поля», по яких бродили косулі, олені, сугаки, дикі коні, буйволи. У цих степах лише де-не-де можна було зустріти сліди минулого людського життя. Через це степове море переправлялися татари в Україну, яка не зовсім могла захиститися від них своїми укріпленими вежами. Так у 1482 р. хан Менглі-Гірей спалив і пограбував Київ, особливо Печерський монастир. Тієї ж долі чекали дніпровські замки – Канів та Черкаси. Тільки пильність сторожів врятувала їх від раптового нападу, а мужність козацьких пограничних дружин змусила татар пересуватися потайки. При такому стані дніпровський низ південного краю, багатий рибою і дичиною, був доступний лише відважним промисловцям – воїнам, яких навколишні люди називали козаками. Щойно створене українське козацтво обирало своїх перших старост таких як Дашкович, які у своїй діяльності перетворювалися у крайові князьки. В прихильності О. Дашкевича були зацікавлені і кримські хани, і російський цар і польські королі.

Коли у 1535 р. він помер, його майно – гроші, золото, срібло, дорогоцінні речі, коні та зброя, рогата худоба, вівці, свині і пасіка у Черкасах і Каневі дісталися у спадщину сестрі та племінниці.

Поступово старости перетворювали жителів підпорядкованих їм міст і сіл у своїх підданих, заставляли їх носити на своїх луках сіно і доставляти до замків дрова, брали з них податок за ловлю риби, боброві промисли, після смерті людей привласнювали їх майно, збільшували з підданих податків тощо.

Життя козацтва ускладнювалася постійними сутичками з татарами, які невеликими гуртами по 200, 300, або 50–60 чоловік разів 20 у рік нападали на степові міста і села і викрадали велике число їх жителів.

Кримчани вривалися в Україну, як правило, трьома, так званими татарськими шляхами. Найпівнічнішим з них був Чорний повз Черкаси, Корсунь, Київ, Луцьк, Сокаль до Львова; середній кучманський – від Очакова, через степові річки Саврань, Кодаму, Кучман, мимо Бару і до

Львова, і, нарешті, третій, Волошський – по берегах Бугу, мимо Зінькова, через Покуття та Бучач.

Між цими шляхами виникали польські поселення, які були базами для козацьких постойів і охоронних загонів. Під ударами татар вони постійно зникали, дощенту ними спалювалися, але відновлювалися знову, а їх приятелі з усією завзятістю пояснювали боротьбу з кочевими хижаками не на життя, а на смерть. Так було по всій пограбованій лінії, яка на початку появи козацтва з великим зусиллям трималася між Галичем і Києвом, а при Хмельницькому доходила до ріки Ворскли.

Заселення українських пустинь, так само як і розвиток козацтва здійснювалось, можна сказати, всупереч волі польського уряду. Король був переконаний, що татари залишили б його володіння у спокої, якби старостинські служителі і козаки прикордонних замків – Києва, Канева, Черкас, Білої Церкви, Брацлава, Вінниці не ходили у степ підстерігати орду і не займали татарських табунів.

Король Сігізмунд Август, протестуючи проти створення реєстрового козацтва, на військовій раді заявив:

– Я каратиму тих воєвод, які використовуватимуть козаків у нападі на татарські улуси. Через їх головотяпство держава наша не може бути в спокої і терпітиме шкоду від спровокованого татарського поганства.

Розвиваючи думку про необхідність припинення козацького свавілля, Сігізмунд наголошував:

– Потрібно створити реєстри козаків, взяти їх на облік і примусити виконувати нашу волю. Вимагаю терміново створити такі реєстри і не порушувати моїх розпоряджень. А хто їх порушив, велю арештувати відступників і негайно карати смутного карою, або присилати їх до мене.

– Якщо спровокований перекопський цар нападе на наше королівство, я нанесені ним нашій державі збитки віднесу на рахунок тих воєвод, які не змогли втримати своїх козаків.

У 1572 р. король у листі до Д. Вишневецького, запорозького воєводи писав, що він не погоджується з його пропозицією утримувати гарнізон у замку, побудованому на одному із Дніпровських островів. Він наказав йому не вести без відома короля боротьби проти кримчан, загрожував йому смертю. Але все було марно. Чим більше старости воєводи та владні чиновники карали самовільців, тим частіше були їх сутички з татарами.

Особливо частими стали втечі селян на низ Дніпра після Любленської унії (1569). Звертаючись до покозачених поселян, король Сігізмунд Август у своєму приписі зауважив:

– Дізналися ми, що ви самовільно виїхали із наших українських замків і міст, проживаєте на низу, по Дніпру, самочинно привласнили поля та інші прикордонні урочища і чините збитки та пограбування підданих турецького царя, а також перекопським вівчарам і татарам, підставляючи під небезпеку кордони нашої держави. Наказую вам негайно повернутися назад, і не робити цього більше. Якщо ж хтось не виконає цього наказу, наші старости зобов'язані будуть притягнути вас до судової відповідальності.

Та всі ці погрози залишилися поза увагою козаків. Сам староста О. Дашкович переходив від одного государя до іншого. По його стежці пішов і князь Дмитро Вишневецький, проголосивши себе Канівським і Черкаським старостою.

Коли король Сігізмунд Август відмовив йому у деяких привілеях він погрожував, що перейде на службу до турецького султана, або до російського царя.

Дійсно, у 1553 р. попрощавшись в рідному Вишневці з двома братами, у супроводі групи відданих козаків відправився до Туреччини.

Король не захотів втрачати талановитого полководця, вибачив йому згадану вище витівку й зробив спробу повернути його та наблизити до себе. Володіючи Черкасами та Каневим, Д. Вишневецький побудував на о. Хортиця фортецю і, подібно Дашкевичу, вів війну проти татар і турок. У 1557 р. хан разом з турками неодноразово штурмували Хортицю. Д. Вишневецький, рятуючись від розгрому, перейшов на службу до Росії, а в 1564 р. зробив спробу проголосити себе господарем Молдавії. У ході боротьби за владу був зраджений молдавськими боярами і виданий турецькому султану.

За свій авантюризм Д. Вишневецький був покараний у Царграді важкою смертю. Його разом з іншим знатним полоненим Яном Пісецьким скинули з вежі на залізні кріючки. Зачепившись ребром за гак, Байда Вишневецький ще три дні був живий. Збереглася легенда, що находячись у такому становищі, він продовжував славити Хреста і проклинати Магомета.

Отже, недосконалість польсько-українських земель та обмеження місцевої національної старшини в управлінні державою поновлювали ряди козацтва, збільшували їх число за рахунок патріотів рідного краю, людей, які не могли примиритися з національним приниженням.

Третьою обставиною, яка сприяла формуванню козацької верстви, були складні міжконфесійні відносини. Загострення їх підігрівалося католиками та польським урядом, який разом з Ватиканом стимулював Брестську унію 1596 р. та ворожі міжцерковні взаємовідносини, які склалися на українських землях в після уніатський час. Польська влада почала тиснути

на православні конфесії, щоб по-скоріше згортали діяльність своїх установ, перелицьовувалися в уніатів або католиків, відмовлялися від стародавніх звичаїв та традицій.

Магнат Д. Заславський у 1630 р. дає розпорядження: "... Замість безладдя серед руських духовних, що живуть у моїх володіннях, всіх священиків під владу і юрисдикцію... римсько-католицької церкви віддаю і хочу, щоб було так... Додаю, що якби хто з шляхти, слуг моїх, які держать мій маєток, схотів би чинити перешкоди... то цим він втратить маєток... Цим же листом моїм звільняю священиків (уніатів – П.Г.), що живуть у святій єдності, від усяких повинностей і контрибуцій..."¹.

Небезпеку з боку уніатської політики помітив один з найвизначніших тогочасних письменників-полемістів Іван Вишенський.

Іван Вишенський – визначний український діяч культури кінця XVI – початку XVII ст. Народився в Галичині в середині XVI ст. і помер на початку 20-х рр. XVII ст. Був людиною освіченою, патріотом своєї батьківщини. У своїх творах він гостро виступав проти польсько-шляхетського соціального і національного гніту, висміював зрадників батьківщини. Його твори поширювалися в Україні та Білорусії. Вони користувалися великою популярністю.

В одному з своїх памфлетів, звертаючись до священиків уніатів, показує їх духовну убогість, безпринципність, нестійкість у використанні канонів православної церкви:

"Покажете ми убо, о згodu вяжучии, где который з Вас первый степень сам собою выполнил и в вере, основаной в непорущенном фундаменте, со исполненными заповедми ся знашол? Не ваши милости ли веру дела злыми наперед еще разорили? Не ваши милости ли прагненя лихоимства пенежного и достатку мирского жерело похотий в себе распустили и насытитися никакож не можете..."².

Справа дійшла до того, що православних перестали висувати на державні посади, заборонили їм брати участь у діяльності міських та сільських органів влади.

Згаданий вище український шляхтич Л.Деревинський на сеймі заявив, що в містах у православні квартали керівники-католики не подають воду, відловлюють православних монахів, "роздівають на вільному шляху

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 198-199.

² Там само. – С. 177.

і заарештовують. Так само в міські ради не притягаються люди достойні і вчені, які не належать до унії..."¹.

У листі православного гетьмана Г. Тискіневича до Київського воєводи у 1610 р. висловлена тривога з того, що у цьому прадавньому місті якийсь "розстрига і відступник від віри нашої (православної)" захопив Софійський собор і заборонив чинити православну службу. Попереджає Київську владу, що православні "за церкву Нашу Східну і за віру грецьку голови свої мали б всі зложити", що вони підстерезуть розстригу "і вб'ють, як пса"².

Ці та інші факти свідчать про те, що міжконфесійні чвари в Україні у XV–XVII ст. зайшли далеко. Православні готові захищати свою віру зі зброєю в руках, поновити ті громадські об'єднання, які під православними знаменами готові боротися за чистоту грецької віри.

Саме цим пояснюється те, що в середовищі козацтва було багато вихідців з церковних установ, людей, життя яких було присвячене служінню Богові.

Й, нарешті, остання обставина, яка вплинула на формування козацтва, була оборона південних кордонів від турецько-татарської неволі.

Ми вже говорили про те, що козацькі хуторні поселення, що виникали на Південному Бузі, Синюсі, Дніпрі, Трубежі, Сулі жили на грані смертельного ризику. Щорічні вторгнення кримських татар завдавали великих збитків не тільки прикордонним поселенцям, а й жителям всієї України. В кінці XV – на початку XVI ст. ці вторгнення стали систематичними і надзвичайно небезпечними. Ця особливість ставила завдання перед населенням України створити ефективну оборону південних просторів, в іншому випадку подальший вільний історичний розвиток українських земель ставав просто неможливим.

В українській народній пісні XVI ст. "Зажурилася Україна" співалося:

Зажурилася Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти,
Котрі молодії –
У полон забрато;
Як заняли, то й погнали
До пана до хана.

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 196.

² Там само. – С. 195–196.

Годі тобі, пане-брате,
Гринджоли малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йди воювати

* * *

Ой козак до ружини,
Бурлака до дрюка;
Оце ж тобі, вражий турчин,
З душею розлука!¹

Із пісні видно, що життя вимагало створення збройних сил на півдні України. Українські воїни, які поповнювали ряди степового козацтва, охоче допомагали польській армії у розгромі татар у 1489 та 1492 рр.; походах О. Дашкевича (1514–1535), П. Лянцкоронського (1506–1512), Б. Претвича (1540), отаманів К. Мосла, Я. Білоуса та багатьох інших.

Тобто, небезпека з півдня, з Криму та Туреччини консолідувала степове населення; підвела його до необхідності формування постійно діючих збройних об'єднань, які повинні були б взяти оборону рідної землі з півдня під кваліфікований контроль і догляд.

Назріло питання створити постійно діючі і ефективні фортечні споруди.

Отже, поява козацтва мала під собою ряд основних взаємопов'язаних чинники: природне прагнення людей до особистої волі; політичної, господарської та духовної свободи, а також необхідність захисту своєї батьківщини від татаро-турецького нашествия. Відомо, що для охорони південних кордонів козаки будували різного роду укріплення: "городці", "засіки", "січі", укріплені зимівники з кошарами для худоби. Створювалися перші заго-ни – ватаги. Але жодне з названих укріплень не витримувало натиску озброєного і досвідченого татарського війська.

Отож довелося дбати про створення укріплень, які змогли б витримати облогу та бути справжнім опорним пунктом для військового козацтва.

Першим значним укріпленням, опорним військовим пунктом, якому судилося увійти в історію, була Запорозька Січ з пам'ятним замком на о. Хортиці, яку було збудовано між 1552 і 1556 рр.

Вчені вважають, що історія Запорозької Січі досліджена слабо. Ще й досі йде суперечка про те, де саме виникли перші козацькі заго-ни, в якому

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 182–183.

місці виникло перше січове укріплення, чи є Д. Вишневецький засновником Запорозької Січі і т. ін.¹

Запорізька Січ заснована на о. Хортиця (?) в тихій і зручній місцевості русла Дніпра. Пробившись через Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвінецький, Ненаситецький, Вовнічський, Будильський, Лишній та Вільний пороги, води Дніпра широко розливалися, утворюючи величезну заплаву – луку з безліччю протоків і островів – Великий Луг. На одному із 250 островів – Хортиці, за висловом польського хроніста М. Бельського, "мешкали козаки, які збиралися сюди з України для промислів і боротьби з татарами." На підставі численних джерел Д. Яворницький дійшов висновку: саме на Хортиці "низові" козаки створювали перші ватаги, тут вони спорудили й перше укріплення².

Вчені все найчастіше стверджують, Д. Вишневецький ("Байда") згуртував Запорозьке козацтво у збройну силу, а Запорозьку Січ по відношенню до литовського та польського урядів перетворив на автономну республіку.

Д. Вишневецький походив з великокнязівського роду Гедиміновичів, мав великі маєтності на території сучасної Тернопільщини, обіймав високу адміністративну посаду – був старостою Черкаського і Канівського повітів, відзначався великою любов'ю до України. Укріплення на Хортиці Вишневецький збудував всупереч бажанню короля Сигізмунда II Августа. З метою успішної боротьби з Кримським ханством мав намір заручитися підтримкою Росії, навіть перейти у її підданство (1556–1557) "служить царю й великому князю во веки." Не одержавши бажаної підтримки з боку Івана Грозного, Д. Вишневецький повертається у підданство Литви та Польщі (1562). У наступному році на чолі 4 тисячного війська вирушив у похід до Молдавії, де потрапив у полон до турків і за наказом султана Сулеймана II був страчений у Стамбулі³.

Боротьба українського народу з татаро-турецькими завойовниками у 1556, 1557, 1562–1563 роках під керівництвом Д. Вишневецького відображені у пісні про Байду "В Цареграді на риночку".

В Цареграді на риночку
Та п'є Байда мед – горілочку...
Цар турецький к ньому присилає
Байду к собі підмовляє:

¹ Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 120.

² Там само. – С. 120.

³ Замлинський В. Козацька доба // Історія України в особах у IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 204.

"Ой, ти, Байдо та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку."
"Твоя, царю, віра проклятая
Твоя царівночка поганая. "
Ой крикнув цар на свої гайдуки
"Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду і зв'яжіте,
На гак ребром зачепіте!"
Ой, висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку та й не годининочку...

Ця пісня записана у багатьох варіантах, наповнена героїчним змістом і глибоким патріотизмом. В особі Байди оспіваний не лише Д. Вишневецький, а й узагальнений образ патріота, людини, яка вийшла з народу і самовіддано боролася проти турецько-татарської неволі¹.

Створений Вишневецьким замок на Хортиці став центром запорозького козацтва і базою для походів проти татар. Розуміючи це, Кримський хан Давлет Гірей у січні 1557 р. зробив спробу розгромити Січове військо, та хан повернувся до Криму "з великим соромом". Вишневецький твердив: "пока он будет на Хортице, крымцам ходитъ никуда нельзя"².

В силу різних історичних обставин Запорізька Січ міняла місце своєї дислокації. Зокрема, наприкінці 60-х рр. Січ з Хортиці була перенесена на о. Томаківку; у 1593–1639 – на р. Базавлук; 1638–1652 – в урочище Микитин Ріг; 1652–1709 – на р. Чертомлик; 1709–1711 – на р. Кам'янку; 1711–1734 – в урочище Олешки; 1734–1775 – на р. Підпільну.

Після розгрому Січі Катериною II (1775) частина козацтва перенесла Січ у гирло Дунаю, де вона існувала протягом 1775–1828 рр. під назвою "Задунайської"³.

Запорізька Січ являла собою укріплену фортецю, всередині якої знаходився майдан, церква, стовп для покарань. Навколо майдану стояли довгі хати – курені. Кожен курінь мав назву: Батуринський, Іракліївський, Канівський, Корсунський, Полтавський, Переяславський та ін. Всього до 38 приміщень. Загальна кількість січовиків сягала до 20 тисяч.

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 181.

² Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 121.

³ Історія України в особах у IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 204-205.

Верховними органами влади були військова рада, курінні збори. На козацьких радах обиралася старшина, вирішувалися політичні і військові питання. Першою особою на Запоріжжі був Кошовий отаман. Другий за рангом був військовий суддя. Документацію вів писар. Кожен курінь обирав курінного отамана.

Вчені одностайно стверджують, що Запорізька Січ стала зародком української державності. З нею підтримували зв'язки уряди багатьох країн – Криму, Молдови, Австрії, Трансільванії, Росії, Венеції, Швеції.

Козацтво стало основою Війська Запорозького, яке брало участь у народних повстаннях.

Побут січовиків був яскравим, демократичним і специфічним.

Сілезький дворянин Еріх Лясота, побувавши на Запорожжі у 1594 р., за дорученням Австрійського імператора Рудольфа II, писав:

"Як це в них (січовиків) водиться при обговоренні важливих справ... утворили два кола: одно, де були старшини, і друге, в якому був простолюди, що зветься в них черню. Кілька разів порадившись, чернь кінець кінцем звичайними своїми вигуками висловила згоду стати на службу її імператорської величності (австрійського цісаря), на знак чого кидали вгору шапки. Після того юрба кинулась до другого кола – до старшини, загрожуючи покидати у воду і потопити кожного, хто буде проти цієї ухвали. Тому старшини зараз же згодилися на все, не сміючи суперечити черні, такій сильній, могутній і звичайно нетерпимій до заперечень..."¹.

Отже, як видно, запорозьке козацтво мало традиції, які забезпечували широку участь в управлінні козацьких мас. Верховна влада на Січі належала козацькій раді. Рада обирала кошового отамана, для походів – гетьмана.

Французький інженер Боплан писав, що у козаків "гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради... Коли трапиться йому виявити свою малодушність, то його вбивають як зрадника і відразу ж обирають іншого гетьмана". До командно-управлінського апарату належав суддя, писар, осавул, обозний. Нижчу ланку командного складу становили курінні отамани.

Всі командні посади були виборними, що забезпечувало їх високу військову відповідальність. Очевидно, помічені вченими сила козацької черні, її вміння підкоряти своїй волі старшинську владу, дали підставу деяким авторам вважати, що Запорозька Січ була "Християнською козацькою республікою".

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т.1. – С. 153-154; 155-156.

Образ Запорозької Січі, мабуть, був би неповним, якби не проілюструвати її силу і вплив на сусідні держави, зокрема на Кримське ханство.

У листі до Великого князя литовського Сигізмунда-Августа у 1599 р. Кримський хан Давлет Гірей скаржився:

Козаки ваші "шкоди великі державі нашій чинять... вівці козаки ваші українці відібрали; коні, кобили і худобу, стада великі безперестанно беруть і на Україну вашу до Черкас і до Канева пригонять... каравани Хаджі Абдурахліна і Каябули на Дніпрі, коли вони переправлялися на Тавані, козаки ваші українці погромили і скарби чималі забрали, а цим нам шкода велика причинилася... А тепер, коли ти, наш брат, хочеш з нами братерську приязнь мати, то ти нам всі ті шкоди накажи винагородити і... сплатити накажи"¹.

Тобто, поведінка козаків, особливо Запорозької Січі, була грізною щодо Кримського ханства і не завжди кращим чином позначалася на міжнародних стосунках, а часом приводила й до значних міждержавних курйозів. З часом Запорожжя стало не тільки зародком нової української держави (козацької державності), а й було могутньою опорою для свого народу у прагненні до визволення з-під гніту Речі Посполитої².

Литовський та польський уряди ще на початку XVI ст. помітили, що січове козацтво можна використовувати на державній службі по охороні своїх південних кордонів. Саме про це писав Великий князь литовський Сигізмунд I у грудні 1524 р. до своїх урядовців. Проте проблема використання козацтва на державній службі у 20–30-х роках XVI ст. зависла у повітрі, оскільки казна не мала коштів, а козацький стан на півдні, особливо його заможна частина, ще не сформувався.

З часом "на волостях" міцнішав прошарок заможних козаків – хуторян і промисловців, які експлуатували працю наймитів, давали човни та зброю "ухідникам" і "добичникам", відбираючи потім значну частину воєнної здобичі.

Тобто, у другій половині XVI ст. заможний прошарок степових поселенців став базою створення реєстрового козацтва, яке офіційно вважалося б на державній службі. У 1572 р. польський король Сигізмунд II Август доручив одному із своїх воєвод, коронному гетьману Ю. Язловецькому створити реєстр із 300 козаків, які б несли певну прикордонну та політичну службу, а саме головне – контролювали б та спрямовували б діяльність запорожців.

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т.1. – С. 155-156.

² Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 87–88.

Реєстровий козак одержував 2,5 злотих на квартал і сукно на жупан, підкорявся тільки коронному гетьману і його воєводі Яну Бадовському.

М.С. Грушевський вважав, що реформа Ю. Язловецького поклала початок козацькому імунітету, сприяла формуванню козацької верстви як класу. Після розпуску перших реєстровців у 1578 р. польський король Стефан Баторій вважав за потрібне створити новий полк реєстровців з 500 чоловік. "Видя у козаков мужество великое із татари на бранех... (король) прислал им корогов (прапор), бунчук і булаву, і на печаті герб – рицар з самопалом і на голові ковпак перекивлений..."

Новоствореному реєстровому козацтві наказувалося, щоб вони присікали "своєволенство" низового, січового козацтва, пильнували, аби запорозькі козаки не "чинили ніяких шкод ані розрухів" в турецьких володіннях і на землях Кримського ханства. Свавільців реєстровці повинні відловлювати, гамувати, бити як ворогів королівських і коронних.

Дислоковане у низовому Подніпров'ї реєстрове військо називалося "низовим" або "Запорозьким військом реєстровим". Зважаючи на Лівонську війну, частина реєстровців використовувалася у боях на Сіверщині. У зв'язку з цим в 1590 р. число реєстровців було збільшено до 1 тис. чоловік. Реєстровим козакам встановлювалася нова платня – 20 злотих на рік та 4 аршини сукна на козака. Реєстрова старшина одержувала рангові маєтності та інші заохочення.

Реєстрове козацтво було в надзвичайно скрутному становищі. З одного боку, воно повинно коритися урядові і виконувати його накази (брати участь у військових походах, приборкувати січовиків, селянські хвилювання), з іншого – складаючись з місцевого населення, не могло стояти осторонь проблем, які стосувалися невизнаного владою козацтва та тодішніх соціально-економічних, політичних і культурних негараздів всього українського народу. Ця двоїстість позначилася на всій наступній долі реєстрового козацтва. Управління реєстровим козацтвом дещо відрізнялося від Запорозької Січі. Реєстрове козацтво формувалося у полки і сотні. У 1628 р. польський уряд офіційно затвердив 6 полків по 1000 чоловік (Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський, Київський та Переяславський), які називалися за місцем розташування.

Самоврядування реєстрових козаків завжди конфліктувало з польським урядовим втручанням та адмініструванням. Щодо офіційної влади реєстровики постійно перебували то у відкритому, то у прихованому протиборстві. Внутрішній устрій реєстрового козацтва став зародком нової української державності, центром консолідації всього народу навколо власної державницької ідеї.

Важливо відзначити, що політика взаємних вторгнень козацтва на Кримські землі, а татар на українські була недалекоглядною. В результаті цих походів плюндрувалися землі, знищувалися люди, проливалася кров, поглиблювалися образи і помста. Але така вже була історична реальність. Річ Посполита постійно підставляла Україну під удари татарських орд.

В кінці XVI ст. Запорозька Січ допомагала визволитися з-під турецької неволі Молдавії. Відомі, наприклад, походи запорозького гетьмана Івана Свірговського (1574), отаманів Покотила (1574), І. Підкови (1577) та ін.

Боротьба запорозького війська під керівництвом отамана молдаванина І. Підкови проти турок увійшла в історію не тільки яскравим фактом спільної боротьби українського та молдавського народів проти іноземних загарбників, а й в усну народну творчість як легенда, як світла пам'ять про улюблених народних героїв. В одній з пісень співалося:

За річкою та бистрою
Б'ється турок з Молдавою,
На Дунаї, на Дніпрі
Ллються крові води бистрі.
По тім боці ліс рубаять,
А на сей бік тріски летять,
Козаченьки в Волощині
Господарити хотять...¹

З другої половини XVI ст. активізувалися морські походи козаків. Запорозькі "чайки" вміщували 50–70 воїнів кожна, легко маневрували на Дніпрі та морських просторах. Комбіновані походи сушею та морем були ефективними, часто визволяли з неволі полонених, наводили жах на татарські війська. В історію увійшло багато прикладів героїчної боротьби козаків з татарами, але особливе місце серед них належить козацьким походам під керівництвом Богдана Ружинського (60–70-ті рр. XVI ст.). Спустошливий похід під його керівництвом у 1575 р. наробив жаху у Криму, налякав Константинополь, надовго відбив охоту кримським ордам занурюватися на українські землі.

Про причини лютої ненависті Ружинського до татар і турок розповідає народна дума:

Ой, Богдане, запорізький гетьмане!
Та чому ж ти ходиш в чорному оксамиті?

¹ Історія України в особах у IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 216-220.

Гей, були ж у мене гості, гості татарове,
Одну нічку ночували,
Стару неньку зарубали,
А миленьку собі взяли...

Тобто, в отамана Ружинського були свої рахунки з татарами. І таких людей в Україні було безліч. Можна було б назвати багато прикладів про розгром татар у 1586 р., спалення турецьких галер біля Білгорода, успішні бойові дії під Козловим і Кафою.

Вони є яскравим свідченням того, що козаки воювали за покликом душі, охороняли південні кордони від агресії та паплюження українських земель татаро-турецькими грабіжниками.

Підсумовуючи сказане, напрошується висновок, що козацтво в Україні – явище самобутнє, національне, суто народне. Воно виникло і сформувалося в другій половині XV–XVI ст. як форма протесту українського народу проти зростаючого соціального і національно-релігійного гноблення, посилення кріпацтва і розвитку кріпосного права.

Вчені відзначають, що "найвидатнішим явищем в історії козацтва було утворення в середині XVI ст. Запорозької Січі. Згуртовуючи в собі найволелюбніші елементи козацтва, вона стала осередком боротьби не лише проти зовнішніх ворогів України – Турецької (Османської) держави і Кримського ханства, а й проти зазіхань правлячих кіл Речі Посполитої щодо України. Запорожці очолили рух свого народу за соціальне і національне визволення. Січ стала зародком нової української козацько-старшинської державності..."¹.

¹ Мельник Л.Г. Козацтво на Україні (друга половина XV– XVI ст.) // Історія України. Курс лекцій у двох книгах. – К., 1991. – Кн. 1. – С. 129.

Розділ 4

СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКІ ВИСТУПИ

кінця XVI – першої половини XVII ст.

Козацько-селянські повстання в Україні кінця XVI – першої половини XVII ст. були явищем закономірним. Це була реакція на ворожу і шкідливу щодо українського народу політику Речі Посполитої в соціально-економічній, суспільно-політичній та культурній сферах.

Протестуючи проти кріпосництва, селяни палили маєтки своїх панів, присікали наступ польської шляхти на права і привілеї козаків, боролися за збереження магдебурзького права жителі міст.

Одним із перших антифеодальних козацько-селянських повстань 90-х рр. XVI ст. був виступ народних мас під проводом Криштофа Косинського (1591–1593).

Криштоф Косинський – шляхтич родом із Підляшшя. У 1586 р. вступив до козацького війська. У 1591 р. став Запорозьким гетьманом. За заслуги перед королем одержав маєтність – село Рокитне біля Білої Церкви. Син К. Острозького Януш Острозький відібрав у Косинського назване помістя.

По-суті, ця подія стала приводом до повстання, яке розлилося майже по всій Україні і тривало протягом 1591–1593 рр.

Основні події повстання К. Косинського розгорталися так:

- В грудні 1591 р. К. Косинський на чолі козацько-селянського загону напав на Білу Церкву, розгромив війська Я. Острозького й дозволив повсталим пограбувати його резиденцію.

- Після Білої Церкви повсталі здобули Трипілля, Переяслав, Київщину, більшу частину Волині.

- Король Сигізмунд III 1592 р. доручає Костянтину Острозькому розгромити повстання.

- 23 січня 1593 р. неподалік Чуднова відбувся вирішальний бій Косинського з польським військом. К. Острозький вирішує провести переговори і змусити Косинського капітулювати.

- Підписавши умови капітуляції, Косинський був відпущений на волю.

Повстання продовжувалися і після його смерті, але шляхом обіцянок та гарантій незадоволених на певний час вдалося приборкати. Та ненадовго. У наступному 1594 р. повстання в Україні вибухнули з новою силою на чолі з Северином Наливайком.

Северин Наливайко народився (рік народження невідомий) у сім'ї ремісника-кушніра в м. Гусятині на Поділлі. Його батько був закатований брацлавським старостою А. Калиновським, а земля відібрана. Северин подався за Запоріжжя, пройшов школу війн з татарами і турками. Прибувши до Острога, був призначений сотником надвірних козаків.

Основні події повстання С. Наливайка:

- У квітні 1594 р. С. Наливайко одержав дозвіл від князя Острозького набрати військо і розгромити татар на Поділлі, які воювали з Молдавією.

- Після розгрому татар звернувся до запорожців повстати проти Польщі, які підтримали його на чолі з Григорієм Лободою.

- Розгромив брацлавську шляхту, спустошив панські маєтки, шляхту примусив сплатити "стацію" – грошовий викуп.

- Наливайко та Лобода пішли на резиденцію коронного гетьмана – Бар, Вінницю, Волинь.

- Весною 1595 р. повсталі розділилися: С.Наливайко рушив до Могильова у Білорусію, Г. Лобода – до Південного Подніпров'я, поближче до Росії.

- Після здобуття Могильова селянські заворушення поширилися по всій Східній Білорусії.

- Г. Лобода оволодів Черкасами, Каневом. Правобережна Україна і Східна Білорусія були в руках повсталих.

- Влітку 1595 р. коронний гетьман Жолкевський, розгромивши молдавського господаря Розвана, зосередив свої зусилля на війні проти Наливайка.

- Виводячи війська із Білорусії, Наливайко пішов на з'єднання з Г. Лободою та Шаулою під Прилуками. Польські магнати докладали зусиль, щоб розколоти повсталі.

- На початку березня 1596 р. повсталі взяли Білу Церкву. Під тиском польського війська відступили на Лівобережжя, стали рухатися до Лубен.

- Облога війська Наливайка та Лободи під Лубнами тривала два тижні. Лобода таємно почав зноситися з Жолкевським, за що був убитий прибічниками Наливайка.

- 28 травня 1596 р. Наливайко по-зрадницьки був заарештований прибічниками Лободи та виданий полякам.

Ось як про це пише польський хроніст Іоакім Бельський (1550–1629):

"... Козаки (прихильники Г. Лободи – П.Г.), схопивши Наливайка в рові при Спробі втекти, видали його і самі привели до гетьмана; другого дня хотіли вони видати й інших, а також віддати гармати й хоругви, скласти зброю і принести присягу, аби їх від страти звільнили... Наші одразу

кинулися на них, так що не змогли вони ні вишикуватися, ні взятися до зброї. Рубали їх немилосердно, так що на протязі милі або більше лежав труп на трупові. Всіх же їх було в таборі, з черню..., до десяти тисяч...

Наливайка гетьман наказав закувати і послав до короля... Наливайка тримали аж до сейму, і він в багатьох лиходійських справах признався. Після сейму відтяли йому голову, а після цього четвертували і труп по шматках розвішали..."¹.

Героїчний образ народного ватажка Наливайка оспіваний у піснях і легендах. Він надихав також прогресивних письменників і поетів. Як мужнього борця за волю народну зображували його Т.Г. Шевченко, К.Ф. Рилєєв. Іван Ле створив історичний роман "Наливайко". К.Ф. Рилєєв в уста Наливайка вкладає такі слова:

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На утеснителей народа, -
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной, -
Я это чувствую, я знаю...
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю!²

Після придушення повстання Северина Наливайка на Україні посилювався феодално-кріпосницький гніт. Одночасно згадані вище повстання завдавали відчутного удару і по Речі Посполитій, підготовляли ґрунт для дальшого розвитку народно – визвольного руху в Україні, особливо такої його форми, як покозачення. Найсприятливішими для покозачення були землі Середнього Подніпров'я та Лівобережжя, оскільки значна частина їх була незаймана.

Значний вплив на процес покозачення мала селянська війна в Росії у 1606–1607 рр. під проводом І. Болотникова. Боротьба російського селянства збуджувала неспокій у Чернігово-Сіверській землі та Подніпров'ї; за словами сучасника "во всех городах паки козаков из холопий и крестьян размножились и в каждом городе наделали своих атаманов".

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 171.

² Рибалка І.К. Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 101.

На початку XVII ст. соціальний неспокій став особливо помітним на Київщині, Брацлавщині, Подніпров'ї та Волині. Жителі бунтівних сіл, міст та інших населених пунктів відмовлялися визнавати владу старост, запроваджували своє судочинство, розправлялися із жорстоким панством.

Покозачення стало ідеалом пригнобленого люду. У цьому процесі значну роль відіграв запорозький гетьман Петро Кононович Сагайдачний.

Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич Сагайдачний; ?–1622) – політичний діяч, гетьман реєстрового козацтва. Народився у селі Кульчинцях поблизу Самбора у шляхетській родині. Навчався в Острозькій школі, згодом пішов на Запорожжя. Невдовзі висунувся на чільне місце серед козацької старшини. Очолив кілька вдалих походів на Оттоманську порту і Кримське ханство.

З його ім'ям пов'язане взяття Варни (1606) і Кафи (1616). У 1618 р. взяв участь у поході військ польського королевича Владислава на Москву. Майже одночасно (1620) послав до царя спеціальне посольство з проханням прийняти українських козаків на російську службу. У гетьманській діяльності керувався прагматизмом, тверезим розрахунком, твердістю і водночас схильністю до компромісів. Відомий як меценат і палкий прихильник братського руху.

У 1620 р. домігся висвячення Київського митрополита І. Борецького. У 1621 р. очолив козацьке військо у битві під Хотиним. Тоді дістав важке поранення, яке прискорило його смерть. Похований у Братському монастирі в Києві¹.

Вчені одностайно зауважують, що П.Сагайдачний був щедро наділений військовим і дипломатичним талантом, патріотичним ставленням до своєї вітчизни². Завдяки успіхам Сагайдачного Польща відчула сили і міць козацтва. Саме ці риси дозволили йому швидко завойовувати заслужений авторитет. Разом з тим діяльність Сагайдачного носила й суперечливий характер. Перебуваючи на королівській службі, він багато зробив для підняття престижу Польщі, порятунку її військ від поразок та ганьби. На жаль, польський уряд не завжди адекватно відплачував козакам.

Проводячи не виважену політику щодо України, польські магнати породжували проблеми, які часто мали важкі наслідки.

Після Хотинської війни польські магнати, старости, воєводи та уніати посилили тиск на українське суспільство. Стимулювався процес закрі-

¹ Бойко О.Д. Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С. 119.

² Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К., 1981. – С. 9–27.

пачення українського селянства та нереєстрових козаків – "випищиків", обмежувалися права реєстровців, зазнали нових утисків православна церква та монастирі. Це не могло не піднести нову хвилю протесту проти такої політики та свавілля. У 1625 р. вибух козацько-селянського гніву очолив запорозький гетьман М. Жмайло. Під час жорстокої Куруківської битви (біля Кременчука) коронний гетьман Конецпольський погодився на переговори. В результаті:

- запорозький гетьман М. Жмайло був переобраний на М. Дорошенка;
- козацький реєстр збільшувався до 6 тисяч;
- була встановлена зарплата реєстровцям – 10 злотих на кожного;
- 40 тисяч козаків виписувалися із реєстру і повинні були повернутися у панські маєтки;
- усім учасникам повстання оголошувалася амністія;
- козакам було заборонено робити походи в Крим та на турецькі володіння.

Отже, як видно, Куруківська угода задовольняла інтереси лише козацької старшини. У 30-х рр. XVII ст. козацько-селянські повстання вибухають з новою силою. Цей вибух був обумовлений тим, що закінчувалося пільгове користування селянами землею, яку вони одержали від польської адміністрації 20–40-х рр. тому, "випищики" повинні були приступити до виконання панських повинностей, а православна церква повинна була визнати зверхність католиків та уніатів.

Останньою іскрою, що породила козацько-селянський вибух, була сутичка між реєстровими козаками на чолі з гетьманом Григорієм Чорним і нереєстровцями, яких очолював талановитий козацький ватажок Тарас Федорович (Трясило).

У березні 1630 р. нереєстровці (10000 чоловік) під Черкасами арештували Чорного і вбили. Повстання охопило Київщину, Полтавщину, Подніпров'я, Запорожжя, Переяславщину. Підпалювалися панські маєтки, вбивалося панство, перерозподілялося їхнє майно, установлювалося козацьке самоврядування.

Біля Переяслава 15 травня 1630 р. Т. Федорович вщент розгромив коронного гетьмана Конецпольського (війська у 12000 осіб). У вірші Т.Г. Шевченка "Тарасова ніч" про це сказано так:

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.

Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Розгромлений Конецпольський змушений був з повсталими розпочати нові переговори. 29 травня 1630 р. було укладено угоду, за якою основні вимоги Куруківського договору зберігалися, але реєстр збільшувався до 8 тис. чоловік. І ця угода народні маси не задовольняла: не були усунуті причини, які породжували антикріпосницький рух та боротьбу за національну і релігійну свободу.

Розуміючи це та заграючи з козацтвом перед війною з Росією, новий король Речі Посполитої Владислав IV у 1633 р. видав "Статті для заспокоєння руського народу". Цим документом уряд узаконював рівні права православної митрополії, давав згоду на відкриття національних шкіл, друкарень тощо.

Вище православне духовенство на чолі з виразником його інтересів Петром Могилою, зважаючи на "Статті", готове було зайняти угодовську позицію. Але П.Могила належав до прихильників церковної унії і зумів домогтися повернення православної церкви від уніатів Софійського собору, Києво-Видубецького монастиря та деяких інших церковних закладів. Могила своєю діяльністю вніс значний вклад в розвиток української культури і освіти¹.

Після видання "Статей для заспокоєння руського народу" наступ католицизму та уніатства на українські землі не тільки не припинився, а, навпаки, став набирати ще гостріших форм.

У квітні 1632 р. помер польський король Сігізмунд III. У Польщі розпочалася звичайна для таких випадків боротьба в середовищі пануючого класу навколо кандидатури нового короля.

Цією ситуацією вирішила скористатися Росія. На земському соборі у травні було ухвалено сформувати російську армію під керівництвом воєвод Шеїна, Ізмайлова та Бутурліна і негайно повернути захоплені раніше

¹ Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. — К., 1981. — С. 927.

поляками Смоленщину та Сіверщину, а також присікти просування польської шляхти на схід, з метою дальшого захоплення російських земель.

Ця обставина прискорила процедуру виборів короля. 27 вересня 1632 р. так званий елекційний сейм Речі Посполитої обрав своїм королем сина Сігізмунда III Владислава IV, дозволив йому зібрати надзвичайний податок і вирушати негайно проти російських військ під Смоленськ.

Владислав розраховував, що для війни з російською армією він зуміє використати українське козацтво. З цією метою він вирішив ввести його до спеціальних реєстрів та надавши йому деяких уступок і привілеїв.

Ще вчора польський уряд із зброєю в руках боровся за повернення втікачів під владу панства, тепер щедро пропонував їм стати козаками і взяти участь у війні проти Росії.

Біля Канева у Черняхівській Діброві 25 грудня 1632 р. цю пропозицію польського уряду обговорила козацька рада. Одночасно в її роботі взяли участь селяни, городяни, а також православне духовенство з Київським Митрополитом Ісаєю Копинським.

І коли полковник А. Діденко пояснив присутнім мету ради, її учасники заявили:

– Проти росіян, православних, одновірців ми не підемо. А теперішній реєстровий гетьман Кулага-Петрижицький та його приятелі – зрадники, запродавці, польські прихвосні і не мають права на керівництво українським козацтвом!

Незабаром після ради Кулага був убитий у Каневі козаками, а всі інші його прибічники зняті з керівних постів.

Польський коронний гетьман Конєцпольський не міг допустити подібного своєвольства своїх підданих і на військовій раді заявив:

– Поки я живий, гетьманом реєстровців А. Діденко не буде. По ньому вже дивно шибениця плаче і по його горлопанах також. Ухвалюю: А. Діденка із посади гетьмана зняти та арештувати за самоуправство, позбавити також посад всіх полковників та старшин які були обрані на раді у Черняхівській Діброві. Якщо протестуватимуть – на палю, для уроку іншим. Оголошую: гетьманом реєстровців призначаю нашого приятеля М. Дорошенка, а полковниками – Орендаренка, Філоненка, Оліфера та інших за списком. Всім реєстровцям негайно під керівництвом Дорошенка вирушити у розташування військ Пясочинського та Вишневецького і взяти участь у штурмі російського Путівля.

Тобто, реєстровців насильно, всупереч їх, волі натравлювали на російський народ, пограничних осадників, втягували у війну проти путиль-

ців, яких в душі своїй їм було жаль і робили все від них залежне, щоб симулювати штурм міста.

Польський воєвода Пясочинський пояснюючи свої промахи під Путивлем, писав: "Краще мені було б цих козаків не знати... Допомоги від них ніякої, одна морока." Дійсно, козаки не хотіли воювати проти росіян. Вони розуміли: поразка Росії зміцнить становище Польщі в Україні, підсилить її панування у цім краї, безкарне знущання над її народом.

У 20-х числах квітня 1634 р. рильський воєвода доносив Москві, що "у Толкевського і Вишневецького з реєстровими черкасами (козаками) відбулася сварка і сказали реєстрові черкаси панам Жолкевському і Вишневецькому, що з ним їм не по дорозі."

Не дивлячись на спробу Вишневецького утримати козаків, вони покинули поляків і повернулися в Україну.

Після їх втечі Вишневецький, лютуючи, обложив Курськ і Бельськ. Разом з жовнірами знищував все на своєму шляху. Особливо нещадно розправлявся з місцевим населенням, не брав його в полон, рубав на куски і розкидав по полі. Як зазначав біограф, Ярема, спустошуючи російські міста, знищуючи російських людей вогнем і залізом, спалюючи на своєму шляху їх житла нажив в Росії прізвисько "палій".

Не одержавши підтримки реєстровців, польське військо забуксувало, не виконало вказівок Владислава і в 1634 р. заключило з Росією Полянівський мирний договір. Згідно цього договору польський король відмовився, нарешті, від претензій на російський престол.

Після цього миру польські пани спрямували нову хвилю репресій тепер уже на український народ. На сеймі у 1635 р. була прийнята ціла програма утисків України, обмежень прав і привілеїв її громадян.

По-перше, сейм виніс рішення розмістити у Подніпров'ї значні кварцяні військові частини.

По-друге, оголошено, що число реєстровців не повинно перевершувати 7 тис. козаків. Ця кількість, зазначалося у постанові сейму, може бути збільшена тільки під час війни, тобто тоді, коли реєстровці будуть потрібні.

По-третє, для перевірки реєстру були призначені комісії на чолі з Л. Жолкевським та А. Кисілем.

По-четверте, з метою утримання реєстровців у покорі, вимагалось, щоб всякий козак, який проявив непокірність гетьману, або старшині, підлягав виписці з реєстру та фізичному знищенню.

В системі заходів, спрямованих проти народних мас, особливе місце відводилося боротьбі із Запорозькою Січчю, яка стала відігравати все помітнішу роль у визвольному русі українського народу.

Зібравши таємну раду Владислав IV заявив:

– Мене непокоїть те, що не дивлячись на нашу заборону, втечі українських підданих на Запоріжжя, це явище не тільки не присіклося, а, навпаки, ще більше розширилося. Мені доносять, що спостерігається масова втеча туди сільської і міської голоти, перевезення зброї, продовольчих припасів тощо. Ви самі розумієте, що йде таємна підготовка до майбутніх потасовок, відкритих бунтів української черні. Панове, що маємо робити? Я вас слухаю! Пропонуйте конкретні речі.

Після гнівних виступів коронних та польських гетьманів: Конецпольського, Потоцького, Жовковського, уповноваженого по роботі з козацтвом А. Кисіля та ін. магнатів, ідучи їм на зустріч, сейм визнав за необхідне "збудувати фортецю на Дніпрі, там, де гетьманам нашим (коронним) покажется найбільш зручним, і розмістити там необхідний гарнізон із піхоти і кінноти, забезпечивши їх амуніцією, гарматами та іншою зброєю".

Запланована фортеця, на думку магнатів, повинна була служити опорою їх панства у Придніпров'ї, і, разом з тим, розірвати водний зв'язок Запорозжя із волостю, з віддаленими українськими регіонами. Рішення про побудову фортеці свідчило, що польські пани уже, не могли поклатися на реєстр і його залог на Запоріжжі.

Документи засвідчують, що для будівництва фортеці сейм дав згоду негайно виділити із казни 100 тис. злотих. Спостереження за спорудженням фортеці було покладено на коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, а керівником будівельними роботами – талановитого французького інженера Гільома Левассера де Боплана. На думку польського історика А. Чоловського, фортеця, яку було названо Кодак, була споруджена згідно планів і під керівництвом французького офіцера, який знаходився в ті часи на польській службі Жанна Маріона. Кажуть, що пізніше він був призначений її комендантом.

Місце для фортеці було вибрано на правому, високому березі Дніпра, біля першого Кодацького порога, де річка круто загинається до південного заходу. Ще й зараз на цьому місці збереглися рештки канав, валів, редутів та інших фортифікацій.

Сюди для робіт пани зігнали величезну кількість селян із власних фільварків, полонених татар, пійманих втікачів та безпритульних чолові-

ків. До побудови фортеці приступили ранньою весною 1635 р., а в липні того ж року вона була завершена.

Всі спеціалісти тих часів вважали, що побудована фортеця Кодак була унікальним і могутнім на той час укріпленням. З її бастіонів на степ та Дніпро були спрямовані грізні жерла гармат, а охоронну службу несли більше тисячі воїнів. Драгуни несли службу на фортечних валах, з яких відкривалась панорама Дніпра та степу на кілька десятків кілометрів навколо. Кінні дозори патрулювали околиці, намагаючись не пропустити жодного, хто хотів би пробратися на Запоріжжя, або йшов відтіля на волю. Затриманих людей примушували виконувати важкі фортечні роботи, а на ніч заковували їх у ручні та нашийні кайдани і кидали до в'язниці.

Про побудову та будні Кодака в одній із народних пісень співалося:

Не хотіли пани-ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги, -
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю...
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі...

Запорозькі козаки розуміли, що означає зміцнення позицій польських полків на найближчих підступах до Запоріжжя. Досвідчені січовики стали радитися, як позбутися цього магнатського військового гнізда. Запорозький гетьман І. Сулима на січовому сході переконав побратимів, що Кодак можна взяти штурмом. Треба лише докласти хитрощів і козацької мудрості:

– Шановне братство! Для взяття фортеці я формую загін з 3 тис. козаків. Сюди ввійдуть багать вчорашніх втікачів, досвідчених січовиків, воїнів, які недавно повернулися із кримського походу. Групу у 20 запорожців я зосереджую біля себе. Коли вночі, таємно обсядемо фортецю, я з відібраними козаками підповзаємо до часових і знімаємо їх. По нашому сигналу осадники штурмують вали, по драбинах проникають у приміщення бастіонів. Попереджаю, що схватка буде важка. Або ми їх знищуємо зненацька, або вони нищать Січ.

– Вистоїмо, Іване! Веди нас. Ми готові до найжорстокіших схваток. Допекли пани-ляхи, розіпсіли. Козаків у ярмо хочуть запрягти. Помремо, але не дозволимо!

І. Сулима був відомим як відважний і досвідчений козацький похідний гетьман – отаман. Нещодавно брав участь у морському поході запорожців на м. Ризу, у боях гарно проявлявся. Йому люди вірили.

Темним вечором 3 серпня 1635 р. козаки на чолі із І. Сулимою таким способом підійшли до фортеці. Дочекавшись півночі, коли всяке життя у казематах затихало, кілька сміливців раптово зняли часових. Хтось один із них подав сигнал тривоги. Драгуни кинулися до зброї, але було вже пізно: по приставленим драбинам козаки проникли у фортецю й почалася різанина. За свідченням русака Лаврина Лепляєва у фортеці було близько 4 тис. німецьких найманців. На ранок врятувалося 15 чоловік. Решта були вирізані. Одночасно з тюрми козаками було врятовано 20 арештованих.

Звістка про падіння фортеці викликала тривогу у польській столиці. А. Кисіль, який у цей час виконував в Україні обов'язки коронного гетьмана, зауважив, що взяття Кодака може послужити сигналом для всеукраїнського повстання. У зв'язку з цим разом з Жолкевським розробили план повернення фортеці.

По-перше, підкупили частину реєстрової старшини, яка зібрала заго-ни для розгрому повстанців. Крім цього, було сформовано групу з кількох десятків зрадників, які під виглядом втікачів проникли у фортецю й стали організовувати викрадення І.Сулими.

По-друге, організували оточення Кодака та систематичний штурм його мурів. Голод, холод та безперервний бій виснажив повстанців. Зрадники арештували Сулиму та його товаришів і видали реєстровій старшині.

Закувавши І. Сулиму і його п'ятеро товаришів у кайдани, реєстровці відправили всіх у Варшаву на розправу панам. Решту повсталих польські реєстрові прихвосні карали на місці: калічили, відрізали носи, вуха, відправляли у рабство у помістя Конецпольського до Гадяча.

Івану Сулимі та друзям варшавські магнати відрізали голову, тіла поділили на чотири частини, насадили на кілки і розставили їх на дорогах України для залякування народу. Українці зберегли ім'я І. Сулими у своїй пам'яті. У народних думах вони співають про нього, як про свого захисника, руйнівника панської опори – кодацької фортеці.

Не покладаючи особливих надій на українське реєстрове військо, польські гетьмани заметушилися з негайною відбудовою Кодака відбудовуючи фортецю, вони потурбувалися, щоб її ще більше розширити та змі-

цнити, а гарнізон збільшити з 200 до 600 чоловік. До літа 1639 р. відбудова Кодака була завершена.

Перед заходом сонця фортеця замикалася і тепер уже ні при яких обставинах протягом ночі туди ніхто не міг ні зайти, ні вийти.

Вночі фортечний вал обходив сторожевий загін та черговий офіцер. Часові нікого не підпускали до фортеці і на хвилину. На відстані 3 км. від Кодака, біля Дніпра, була побудована вежа, з вершини якої відкривалася панорама на 50-60 км. навколо. У підніжжя вежі постійно чатували загони піших і кінних жовнірів.

Тільки-но спостерігач на вежі помічав у степу людину, як тут же для її відлову відряджали кілька вершників. Крім цього, кілька жовнірів регулярно об'їжджали навколишні балки та ріки.

Губернатором новоствореного Кодака коронний гетьман призначив шляхтича Я. Жолтовського, який щойно прибув із-за кордону.

– Призначаючи вас на цю посаду, – зауважив С. Конецпольський, – ми надіємося, що ви постійно турбуватиметеся про зміцнення фортеці, щорічно підвищуватимете її вали на лікоть, використовуючи для цього втікачів і полонених.

Надіюсь, що ви зумієте справу організувати так, щоб за пороги не була пропущена жодна жива людина. А якщо кому-небудь пощастило б добратися до Січі повз Кодака, ви зобов'язані про це повідомити реєстрового полковника, який із залогою перебуває на Запоріжжі.

Одночасно ви зобов'язані щоденно дбати про навчання жовнірів і рекомендувати найбільш успішних на посаду офіцерів для кварцяного війська Речі Посполитої.

Незабаром у супроводі багаточисельної свити до Кодака для огляду прибули коронні та польові гетьмани, старости, воєводи, полковники та висока козацька старшина. Одержавши задоволення від поважного вигляду фортеці, Станіслав Конецпольський висловив упевненість в тому, що вона непереможна.

– Сьогодні ніякий бандит, типу І. Сулими, – заявив гетьман, – не наважиться нападати на неї, оскільки ця споруда тепер незламна. Оточення Конецпольського закивало головами на знак згоди. Лише присутній при цьому Чигиринський сотник Богдан Хмельницький, за свідченням очевидця, ніби між іншим, зауважив: "Руками створене – руками і руйнується".

Після цих слів Б. Хмельницький став помічати, що він втратив у керівництві довіру. Якимось полковнику Кричевському він признався, що під

час бою кулі часто свистіли біля його вуха, випущені ляхами, які знаходилися позаду нього.

Створивши фортецю, магнати вважали, що вона допоможе Речі Посполитій умиритворити і український народ, і Запорізьку Січ, і Кримських грабіжників. Але пани глибоко помилилися.

Через два роки влітку 1637 р. Україну охопило нове повстання під керівництвом гетьмана нереєстрового козацтва Павла Бута (Павлюка). Він закликав "випищиків", селян і міщан знищити реєстрових старшин, оскільки вони зрадили бідноту. Сучасники говорили, що Павлюк хотів приєднатися до Росії разом з донським козацтвом, покарати знахабнілих "козацьких перевертнів". Повернення поширилося на все Лівобережжя. Битва між повсталими та польським військом на чолі з польським гетьманом М. Потоцьким відбулася під Кумейками (біля Черкас) 6 грудня 1637 р. Оточені повстанці відбивалися не тільки зброєю, а й "голоблями і дишлями". 10 грудня 1637 р. під Боровицею бій розгорнувся з новою силою. Переговори з керівництвом польського війська розкололи козаків. Павлюка та інших ватажків було підступно схоплено реєстровою старшиною, відправлено до Варшави і там страчено. Його товариш Гуня з частиною повстанців утік.

У лютому 1638 р. польський сейм схвалив "Ординацію війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої". Відповідно до "Ординації":

- у реєстрі мало залишатися тільки 6 тис. чоловік;
- виборність козацьких старшин ліквідовувалася;
- на чолі реєстрового козацтва повинен стояти комісар із шляхтичів;
- осавули і полковники також призначалися лише із шляхтичів;
- жоден козак без паспорта комісара не мав права з'являтися на Запорозькій Січі;
- під страхом кари з конфіскацією майна міщанам та їх синам заборонялось вступати в козаки або віддавати за козаків своїх дочок.

"Ординація" 1638 р. породила нову хвилю протесту. У березні 1638 р. загони запорожців під проводом Якова Острянина (Остряниці) підняли на боротьбу Київщину та Полтавщину.

Відбиваючись від добре озброєних польських військ, Острянин перейшов у межі Російської держави. Боротьбу продовжували гетьман Гуня та запорозький старшина Скидан. Гуні пощастило вийти з оточення і переправитися на територію донського козацтва. Загін Скидана був розбитий, а сам він потрапив у полон. Реєстрове козацтво вимушено було

визнати "Ординацію" 1638 р., яка передбачала існування шести полків: чигиринського, черкаського, канівського, корсунського, білоцерківського та переяславського.

Отже, реєстрових козаків вдалося змусити до покори. Антифеодальна боротьба як у Східній Україні (на Подніпров'ї), так і у Західній (на Прикарпатті і Подністров'ї) в ті часи не принесла перемоги народним масам.

Польсько-шляхетському урядові й класові феодалів шляхом жорстоких репресій вдалося придушити найбільші селянсько-козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст.

Причини поразки цих повстань полягали у їх стихійності, локальності, слабкому озброєнні та отаманській розпорошеності. У ході цих повстань український народ набував досвіду боротьби, підривав могутність Речі Посполитої, розхитував феодально-кріпосницький лад, формував національну самосвідомість.

Розділ 5

БОРОТЬБА ЗА ВЛАСНУ ДЕРЖАВНІСТЬ (1648 - 1657)

Боротьба українського народу за своє соціальне, національно-релігійне та культурне визволення у 1648–1676 рр. є однією із найяскравіших сторінок його історії. Автор одного із сучасних посібників для студентів з історії України О.Д. Бойко правильно помітив, що в "середині XVII ст. в українських землях народний гнів вибухнув з такою силою, що кардинально змінив не тільки хід національної історії, а й суттєво вплинув на геополітичний розвиток всієї Європи"¹. Переважна більшість вітчизняних та зарубіжних істориків визнають, що українська революція середини XVII ст. була явищем глибоко закономірним, її обумовив цілий ряд факторів, які привели до хвилювання всі соціальні верстви тогочасного українського суспільства.

Революція пережила злети і падіння, перемоги і поразки, торжество українських національних ідей і брак цілеспрямованих кроків щодо втілення їх в життя. Народне повстання показало кінетичну могутність українського суспільства, його волелюбство і недосконалість державної еліти, невміння нею скористатися народним поривом.

Українська національна революція пережила запаморочення від успіхів і трагічні поразки, які, по-суті, звели нанівець народний гнів та його радикалізм у позитивному вирішенні тогочасних соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних проблем.

Розповідь про революцію 1648–1676 рр., мабуть, варто розпочати з характеристики джерел. Принагідно буде нагадати читачам, що основний масив документів опублікований в таких спеціалізованих виданнях, як: "Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы" (В 3-х т. – М.: АН СССР, 1954. Т. 1); "Документы Богдана Хмельницкого (1648–1657)" (К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 739 с.); "Документы об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 рр." (К.: Наукова думка, 1965. – 825 с.); "Історія України. Хрестоматія" (у 2 ч. – К.: Віпол, 1999. – Ч. 1. – С. 139–223); "Літопис Самовидця" (К.: Наукова думка, 1971. – 205 с.) та ін.

Згадані вище видання доступні для дослідників. В них простежуються форми і методи соціально-економічного, суспільно-політичного та ку-

¹ Бойко О.Д. Історія України // Посібник для студентів вищих учбових закладів. – К., 1999. – С. 126.

льтурного гніту в Україні напередодні визвольної війни, державотворчі документи Б.Хмельницького, його внутрішня і зовнішня політика, характер військових подій та помислів народних мас.

Вивченню цієї проблеми присвятили свої праці такі відомі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: О.М. Апанович, В.Й. Борисенко, М.Ю. Брайчевський, М.С. Грушевський, В.О. Голобуцький, І.П. Крип'якевич, О.К. Касименко, В. Липинський, Ю.А. Мицик, В.А. Смолій, В.С. Степанков, Ф.П. Шевченко, В.П. Шевчук, Д.І. Яворницький та ін.¹

У їх працях досліджуються матеріали про керівників народної революції (О.М. Апанович, М.С. Грушевський, І.П. Крип'якевич, В.А. Смолій, В.С. Степанков), революційні події від їх початків до поразки (В.Й. Борисенко, В.О. Голобуцький, О.К. Касименко), дипломатичні, політичні та економічні стосунки революційної України із зарубіжним світом (В.О. Голобуцький, О.К. Касименко, Ф.П. Шевченко), нову періодизацію визвольної війни (В.А. Смолій, В.С. Степанков) тощо.

Вивчаючи названі праці, дослідники помітять заангажованість багатьох робіт дожовтневого та радянського періодів, виконання окремими істориками московських великодержавних замовлень. Саме цим можна пояснити те, що майже у всіх довоєнних та багатьох повоєнних навчальних посібниках на перший план виступає месіанська роль Росії щодо історичної долі не тільки українського, а й "білоруського, молдавського, грузинського та інших народів", що, за висловом В.Г. Белінського, тільки "злившись навіки з єдинокровною Росією, Малоросія відчинила до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці"².

¹ Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993; Борисенко В.Й., Заремба С.З. Україна козацька. – К., 1993; Брайчевський М.Ю. Приєднання чи возз'єднання: критичні замітки з приводу однієї концепції // Україна. – 1991. – № 16–17; Грушевський М.С. Історія України – Руси: в 11 т., 12 кн. – К., 1991–1996; Голобуцький В. А. Запорозьке козачество. – К., 1957; його ж: Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1962; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990; Касименко О.К. Возз'єднання України з Росією і його історичне значення. – К., 1954; його ж: Російсько-українські взаємовідносини (1648 – поч. 1654). – К., 1955; Липинський В. Україна на переломі (1657–1659) // Твори: в 3 т. Репринтне відтворення. – Філадельфія, 1990. – Т. 3; Мицик Ю.А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ, 1996; Смолій В. А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 1995; їх же: Українська державна ідея. – К., 1997; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959; Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999; Яворницький Д.І. Історія Запорозьких козаків: у 3 т. – К., 1990. – Т. 2.

² Історія Української РСР: у 8 т., 9 кн. – К., 1979. – Т. 2. – С. 71–72.

Вчені В.А. Смолій, В.С. Степанков, В.Й. Борисенко, О.Д. Бойко, В. Лепинський, М.Ю. Брайчевський та ін., всупереч стереотипам, що склалися за роки радянської влади, зробили справді, нову наукову спробу обґрунтувати етапи української національної революції 1648–1676 рр., більш добросовісно простежити суперечності, які виникли напередодні повстання у політичній, національно-релігійній, соціально-економічній та психологічній сферах, з позицій нового бачення дослідити розроблені Б. Хмельницьким наріжні принципи української національної ідеї, неоднозначну внутрішню та зовнішню політику гетьманатів 1648–1676 рр. та інші важливі питання національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.¹

Українська народна революція знайшла відображення у багатьох історичних романах, повістях, драмах, поетичній літературі та образотворчому мистецтві. Та воно інакше і не могло бути. Яскраві постаті Б.Хмельницького, М. Кривоноса, І. Богуна, Д. Нечая, П. Дорошенка, І. Виговського, Я. Вишневецького, М. Кричевського та інших діячів часів революції варті художнього осмислення і ознайомлення з ними широкого кола читачів. Зокрема, художньо-історичні твори письменників І. Горишівського (І.П. Крип'якевича), М. Голубця, П. Загребельного, В. Куликовського, А. Кащенко., Івана Ле, Т. Микитенка, І. Нечуй-Левицького, П. Панча, Н. Рибак, О. Соколовського, М. Старицького, Г. Хоткевича, А. Чайковського та багатьох інших² знають читачі не тільки у нашій країні, а й за її межами.

Відомо, що українську національну революцію середини XVII ст. обумовили соціально-економічні, національні, релігійно-конфесійні та психологічні фактори. Історики зауважують, що після 30-літньої війни Річ

¹ Історія України: Навчальний посібник / Під заг. ред. В.А.Смолія. – К.: Альтернатива, 1997. – С. 77–113; Борисенко В.Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття. – 2-ге вид. – К., 1998. – С. 179–254; Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 1999. – С. 126–153.

² Горишівський І.П. (Крип'якевич І.П.). Під проводом Хмельницького. – Львів, 1933. – 127 с.; Голубець М. Жовті Води: Іст. роман. – Львів, 1937. – 256 с.; Загребельний П. Я. Богдан (сповідь у слові): Роман. – К., 1983. – 511 с.; Качура Я. Іван Богун: Іст. повість. – К., 1940. – 99 с.; Кащенко А. Під Корсунем: Іст. повість. – Січеслав, 1919. – 120 с.; Куликовський В.М. Максим Кривоніс: Іст. роман. – К., 1983. – 240 с.; Ле Іван. Хмельницький: Іст. повість. – К., 1965. – Кн. 1. – 491 с.; Нечуй-Левицький І.С. Князь Єремія Вишневецький: Іст. повість. – Х., 1932. – 372 с.; Нечуй-Левицький І.С. Гетьман Виговський: Іст. повість. – Львів, 1900. – 340 с.; Рибак Н. Переяславська Рада. К., 1954.- В 3-х частинах; Соколовський Д. Богун. Іст. роман з часів Хмельницького. – К., 1964. – 397 с.; Старицький М. Перед бурей; Буря; У пристани. Исторические романы из времени Хмельницкого // Михайло Старицький. Твори: У 8 т. – К., 1965. – Т. 5. – Кн. 1. – 722 с.; Кн. 2. – 529 с.; Кн. 3. – 639 с.; Хоткевич. Г. Богдан Хмельницький: Тетралогія // Гнат Хоткевич. Твори: У 8 т. – Х., 1929. – Т. 6; Чайковський А. Полковник Михайло Кричевський. Іст. повість із XVII віку. – Львів, 1935. – 187 с.

Посполита, як один із головних експортерів хліба до Західної Європи, стає на шлях зміцнення феодальної власності та посилення кріпацтва.

Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 рр. допомогли польським магнатам та полонізованим українській шляхті зміцнити феодально-кріпосницькі порядки, юридично оформити їх, обезцінити життя селянства, перетворити його в кріпосницьке рабство.

Напередодні визвольної війни помітно зростає панщина, яка у Східній Галичині, наприклад, та на Волині становила 5–6 днів на тиждень. Навіть привілейована здавна частина українського суспільства – козацтво у 1648 р. скаржилося польському сейму:

1. "Іх милості пани, державці поводяться з нами, людьми лицарськими, гірше, ніж з невільниками.

2. Хутори, луги, млини і все, що їм вподобається в домах козаків, забирають силою, мучать, убивають.

3. Беруть десятину з бджіл і поволовщину.

4. Старих козаків, жінок і батьків їх, хоч би син і був на службі, обкладають чиншем, як і інших хлопів.

5. Козацьких жінок одразу по смерті козаків примушують без милості працювати нарівні з міщанами.

6. Пани полковники не захищають, а ще й допомагають чинити нам кривди, а речі наші і майно, під виглядом торгу, забирають за половину ціни.

7. Жовнірська челядь забирає у козаків волів, худобу і всяке добро.

8. На Запорозжі і на Дніпрі не дають промишляти, ні звіра, ні рибу ловити, а з кожного козака беруть по лисиці; а якщо не зловив лисиці, то за лисицю відбирають самопали. Панам полковникам підводи даємо або замісто підвід платимо грішми...

11. З усякої нагоди відразу садовлять козака в в'язницю і, де чують хабара, не випустять, поки не дасть доброго викупу, примушують робити, що схочуть"¹.

Французький інженер Г. Боплан, побувавши в українських землях у 1630–1648 рр., писав:

"Селяни там (в Україні. – П.Г.) надзвичайно бідні. Вони мусять працювати... із своїми кіньми на користь панові і давати йому... багато мірок збіжжя, багато каплунів, курей, гусей і курчат на великдень, трійцю і різдво; крім того, возити дрова їхнім панам і відбувати тисячу інших повинно-

¹ Історія України: хрестоматія у двох частинах. – К., 1996. – Ч. 1. – С. 140.

стей... Вимагають від них пани грошову повинність, десятину баранів, поросят, меду, всяких плодів і за кожні три роки третього бика, – коротко, селяни примушені віддавати своєму панові все, що той захоче...

Але це ще не так важливо, як те, що поміщики їх мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а навіть і над їх життям. Така велика свобода польської шляхти (вона живе, як у раю, а селяни – як у чистилищі), і тому, коли селянам трапиться ще потрапити в неволю до лихого пана, становище їх гірше ніж галерних невільників"¹.

Тогочасне польське фільварочне господарство гальмувало розвиток простої капіталістичної кооперації, українське селянство було затиснуте єврейськими, грецькими та вірменськими орендаторами; міщанство, як і селяни, виконувало повинності та сплачувало податки (20–30 грошів з "диму" та церковну десятину), не витримувало економічної конкуренції у торгово-промисловій сфері².

Українська спільнота зазнала з боку польської шляхти нестерпного національного гноблення. Сеймова "Ординація Війська Запорозького реєстрового" (1638) обмежила самоврядування реєстрового козацтва, скасувала виборність старшин, ліквідувала козацький суд, заборонила українцям обіймати командирські посади. Ось як про це записано у згаданому вище документі:

"... На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак... Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6000 і які смирилися передами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію...

На місце старшого, який більше не буде вибиратися з-посеред козаків, ми будемо ставити... людину, яка була б народжена в шляхетському стані... Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалася на островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорозжя без паспортів комісара: спійманий комендантом козацьким він підлягає смертній карі..."³.

Українські міщани були усунуті від політичного та економічного життя. Нависла небезпека випадіння українців із загальнолюдських циві-

¹ Боплан Г. Опис України // Історія України. Хрестоматія: у 2-х частинах. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 112.

² Рибалка І. К. Історія України. – Харків, 1995. – Ч. 1. – С. 128–129.

³ Ординація 1638 р. Війська Запорозького, заведено польським урядом // Історія України. Хрестоматія: у 2 ч. – К., 1996. – Ч. 1. – С. 119.

лізаційних процесів, перетворення їх у відсталу селянську масу. Автор одного з підручників з історії України І.К.Рибалка зауважує: польські шляхтичі "перешкоджали розвитку шкіл, освіти, української культури... Все це затримувало зростання продуктивних сил України, її економіки і культури, гальмувало розгортання творчих сил українського народу і стало основною причиною визвольної війни"¹.

До сказаного вище варто додати, що напередодні визвольної війни загострилася міжконфесійна боротьба. Річчю Посполитою "проводилася політика ліквідації православної віри й впровадження католицизму та уніатства (закриття православних храмів і монастирів, масове спорудження костелів і кляшторів, знущення над релігійними почуттями православних, насильницьке обернення в католицизм та уніатство тощо)". Каральні органи польської шляхти "вдавалися до елементів етнічних чисток (винищення українців тому, що вони були українцями)". Канадський вчений Ф.Сисина робить висновок, що якби "не повстання Хмельницького, то окрема руська ідентичність та культура були б приречені на повільну, але неминучу ерозію і дезінтеграцію в Польському королівстві"².

Завершуючи аналіз питань, які привели до революційного вибуху українського народу у 1648 р., варто звернути увагу й на психологічний фактор. Зокрема, голодування переважної більшості людей, постійна втрата всіма прошарками української спільноти власності, репресії з боку державних структур, повзучий процес закріпачення створили в Україні складний вузол суперечностей, розв'язання якого міг вирішити лише революційний вибух.

Погляди вчених на причини української революції 1648–1676 рр. пройшли складний шлях еволюційних перетворень. Період романтичного захоплення класовими баталіями у 40-х роках XIX ст. ("Україна (1843), "Повість об украинском народе" (1846), "Чорна рада" (1846)) у 70–80-х роках поступився місцем науковому аналізу причин селянсько-козацьких воєн XVI–XVII ст., в основі яких лежали нерозв'язані проблеми міжцерковних стосунків, боротьба католицизму з православ'ям, яка втягнула у свою орбіту всі класи тогочасного польсько-українського суспільства та завершилася приєднанням України до Росії.

Багато дослідників ще й досі вважають, що революцію 1648-1676 років в Україні породив колосальний вплив на державні структури Польщі папського престолу. Відбулося, властиво, зрощення єзуїтських структур з

¹ Рибалка І. К. Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 129–130.

² Історія України: навч. посібник / Під заг. ред. В.А. Смолія. – К., 1997. – С. 77.

державними і цілковите підпорядкування останніх римському папі. Дійшло до того, що "претенденти на королівську владу повинні були обов'язково відвідати Рим, засвідчити свою покірність апостольському престолу... . Вже чотири королі робили спробу зупинити це зло, але нічого з ним не могли вдіяти. Напередодні визвольної війни Польща була перетворена у духовну державу", "багаті землевласники були витіснені духовними людьми із їх маєтків", "папські нунції проводили інтенсивну роботу по окатоличенню всієї руської шляхти, городян та селян". Влада у Польщі "роздавалася одним тільки духовним"¹. "Католицтво, самими ревними представниками якого були єзуїти, спрямовувало весь моральний вплив своєї церкви на те, щоб утримувати і суспільство, і державу в дитячій від себе залежності. Поляки перевершили всі народи в дитячій покірності папі, і на ній вибудовували свою славу"². Таке настирне, повсюдне і войовниче покатоличення породило насильство над людьми православного віросповідання, яке, в свою чергу, спричинило опір у руському (українському) середовищі.

Цей протест проти духовного насильства був настільки сильним, що підготував ідеологічну основу для збройного конфлікту між католиками та православними, між польським урядом та українською старшиною. Войовничий католицизм розколов польське суспільство навпіл, православна частина якого стала шукати захисту в російській церкві та уряду, який вона обслуговувала. Польський історик та письменник М. Грабовський, роздумуючи над українсько-польським конфліктом, зазначав, що український народ вбачав насильство у всьому, що започатковував польський уряд. Такого ж означення надавав він і бажанню об'єднати південно-руську церкву з римською. "Цю нещасну унію прокляли і малоросіяни, і більша частина польських письменників... Вона стала образливою і ненависною для народу..., стимулом щодо розриву між поляками та русинами. Вона служила прапором, якого колишній козацький керівник виставляв перед народом, щоб освятити, по його розумінню, започатковане повстання".

Аналізуючи міжконфесійний конфлікт, П. Куліш підкреслює, що боротьбу під проводом Б. Хмельницького визначив "хрестовий похід одних послідовників Хреста на інших..."³. Два духовних табуни, що були згруповані в ім'я одного і того ж божого пастора, дві церкви, що були створені в ім'я одного і того ж творця, піднялися одна проти одної, як правовірні

¹ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши: в 3 т. – М., 1888. – Т. 2. – С. 16.

² Там само. – Т.3. – С. 102.

³ Там само. – С. 201.

проти кривовірних і як благочестиві проти злочестивих". П. Куліш підкреслює, що цей взаємоворожий хрестовий похід віруючих України і Польщі благословили папа римський та східний патріарх. Б. Хмельницькому східними церковними ієрархами було дано добро на "війну з ворогами та гнобителями православ'я, зрадниками справжньої віри, руйнівниками православної церкви, представниками сатани – папістами".

Вважаємо, що другою найважливішою причиною революції 1648–1676 рр. була недосконалість польського шляхетського законодавства, в основі якого лежали станова анархія, магнатські чвари, польське шляхетське національне чванство та системний національний гніт щодо українського народу. Шляхетський народ в останні роки своєї політичної цілісності виявив повну державну та громадську неспроможність. У Польщі була "встановлена диктатура шляхти". У цій державі не було місця "руським талантам", які "готові були зруйнувати Польщу із-за тієї дикої свободи, яку поляки вважали для себе вершиною людського добробуту"¹.

Згаданий вище польський дворянський історик М. Грабовський писав, що в Україні "постої польських жовнірів у містах і селах супроводжувалися завжди безмежним самоуправством, бійками та приниженням місцевого населення... Подібні обіди й утиски військові люди робили цивільним мешканцям по всій Польщі, а тому нічого немає дивного, що в Україні вони вели себе так само, а може ще й гірше... Жовнір був переконаний, що всякий козак був хлоп (мужик), а його соціальне становище вважав за наглість, ображався, сердився і, якщо був у душі негідник або п'яниця і буян, то дозволяв собі з ним самі негідні жорстокості". П. Куліш у зауваженнях до статті М. Грабовського у другому томі "Записок о Южной Руси" (1857) писав, що козаки, "будучи рушійною силою народних повстань, дали українському народу відчути всю безглуздість шляхетського права, яке уповноважувало безкарно один соціальний стан глумитися над іншим. Ось відкіля, по-моєму, зародилась страшна міжнародна ненависть до Речі Посполитої, і війни, із-за спаплюженого почуття людської гідності, до якої долучилися й інші образи і обіди, які служили горючим матеріалом до готового полум'я".

Варто додати ще й такий аргумент. У Київському воєводстві квартирували наймані роти Самійла Лаща... Ці роти вчиняли небачені безчинства і бійки по всій Україні. Загони цього незграбного війська безперервно грабували скрізь, де могли. Села, в яких появлялися ці розбійники, става-

¹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши: в 3 т. – М., 1888. – Т.3. – С. 108.

ли жертвою самих обурливих утисків... Що стосується до Лаша, то він не тільки не присікав цих злодіїв, а, навпаки, явно потакав їм і сам особисто давав їм приклад. Це був відомий бандит свого часу, який пив і гуляв до безтями... Він робив наїзди зі своєю компанією на поміщицькі села, проганяв їх володарів і привласнював їх майно. Так він оволодів більшою частиною дрібних помість у Київському повіті... Він не милував осіб своїх жертв. Хто йому заперечував, тих він всіляко мордував, обрізав вуха і носи, а дружин і дочок шляхетських викрадав насильно і видавав заміж за своїх помічників. 236 раз його оголошували бандитом і 37 раз засуджували до позбавлення права власності... Незважаючи на це, його любив і захищав коронний гетьман Конецпольський"¹.

Напередодні визвольної війни було повністю розлагоджено військово-субординацію. "Гетьмани не були гетьманами, обозний не був обозним, стражник не був стражником, тому що сам король хотів бути гетьманом, обозним, стражником – хотів бути всім.... Звідси повні безпорядки у війську, звідси постійна зміна розпоряджень, звідси злочинні безчинств щодо оволодіння інформацією про вороже середовище. Один дивився на іншого, ніхто не виконував своїх обов'язків". Ці та інші факти свідчать про те, що українська козацька старшина правильно розуміла, до чого можуть призвести наслідки польської анархії, псевдодозволеності, станової розхлябаності. Саме це породжувало український всенародний протест, ставало підґрунтям національно-визвольної революції.

Важливою причиною визвольних подій 1648–1676 рр., була наявність в Україні законодавчої нерегламентованості розгалуженого козацького стану, який дивився на свої нелегітимні козацькі вольності як на добичництво. Козаки-січовики та реєстровці, об'єднуючись у сильні ватаги, робили походи проти Кримського ханства, султанської Туреччини, царської Росії, корумпованої Речі Посполитої з метою наживи, здобуття певних достатків, переділу награваного мусульманами та католиками в Україні. "Козак, займаючись грабіжним промислом, не розумівся на релігіях і народностях, як і татарин. Він був готовий йти на москаля, як і на турка; на грека, серба, волоха, як і на ляха. Для нього не було кращої слави, як тримати всіх у страсі й грабувати їх майна". Козацтво, не маючи доступу до польських владних структур, водночас використовувалося королями тоді, коли їм потрібно було "забрати у шляхти свободу", розгромити Туреччину або Росію. 40 тисяч козаків Сагайдачного були ізольо-

¹ Кулиш П.А. Записки о Южной Руси. – СПб., 1857. – Т. 2. – С.331–332.

вані у тісному просторі Чигиринського, Корсунського та Черкаського староств і не тільки не входили до складу державних прошарків, як, наприклад, купецтво, але, за винятком 6 тисяч реєстровців, вважалися панськими, що, все рівно, старостинськими підлеглими".

Польська держава повинна була б обдарувати козаків за їхні послуги, за "здобуття їй слави і перемог". Але, на жаль, цього не трапилося. Замість цього їм вічно недоплачували жалюгідну жолд, прирікали на тісноту та бідність тих реєстровців, які були виховані у школі Конашевича-Сагайдачного і, як Дмитро Гуня, здійснювали, здавалось би, неможливі подвиги військового мистецтва.

Польські джерела свідчать, що саме козаки у 40-х роках XVII ст. були найкраще підготовлені до конфлікту з польською владою. Вони надіялися, що їхня перемога була б успішною, якби у цій справі їм допомогли татари. До цієї боротьби їх підштовхувала особиста невлаштованість, знущання польського офіцерства, казнокрадство та не виплата "скарбовими людьми" "козацького жолду", обтяжливі податки за чумацтво і шинкарство, землеробство, рибальство та мисливство. Ще до виступу Хмельницького, козаки з гнівом подеювали про розправу зі шляхтою у дусі Павлюка.

Однією з важливих причин, яка підштовхнула українське селянство до визвольної боротьби, був параліч польської королівської влади, всієї її управлінської вертикалі. Владислав IV був людиною талановитою, але організаційно бездарною. Пани вирвали у нього з рук всю владу. Одночасно виявилось, що вони були ще більшими нікчемами, ніж їх розвінчаний монарх... Польща напередодні війни, за висловом одного простолюдина, важила стільки, скільки був вартий рукав без жупана.

Напередодні війни пропагувалася думка, що тільки в козацьких серцях жевріє правда, якої немає ні в панів, ні в якихось інших можновладців.

Тодішня запорозька пропаганда виправдовувала вчинені козаками люті злочини і звинувачувала всіх представників офіційної громадськості. Вона нав'язувала чорні золотий вік безкарності, всілякої волі та незаслуженого працею достатку. Це була пропаганда вкрай небезпечна і для уряду, і для тієї маси, яка піднімалася проти урядових органів порядку.

Даремно коронний гетьман України М. Потоцький переконував короля, що козаччина повинна була бути розчавлена. Король був глухим щодо його порад. Іншими словами, параліч польської влади створив умови для групування знедоленого українського селянства і козацтва, міської бідноти та служителів православної церкви, патріотично налаштованої української землеробської старшини та козацького керівництва. Прогавив

консолідацію незадоволених польською владою й Чигиринський староста О. Конецпольський, який дозволив собі у XVII ст. вчинити з Хмельницьким так, як пращур Мартина Калиновського поступив з батьком Наливайка у XVI ст.

Однією із найголовніших причин визвольної революції, на думку П. Куліша, був поглиблений процес феодалізації, який охопив Польщу після Люблінської унії і призвів до повсюдного обезземелення українського селянства. Зростання магнатських латифундій, шляхетських займищ, будівництво фільварочних маєтків супроводжувалося насильством, пограбуванням дрібних власників, покріпаченням широких верств українського населення, що було обумовлено трьома Литовськими статутами (1529, 1566, 1588).

Економічного насильства зазнало на собі не тільки українське селянство, а й козацтво. В інструкції козацьким послам, які їхали у Варшаву на зустріч з королем, записано, що польське чиновництво і державці в Україні обходяться з козацтвом як з невільниками своїми, чинять самоуправство і нестерпні обіди: хутори, сінокоси, луки, ниви, орні землі, стави, млини, все, що польському пану подобалось, забиравось у козаків силою; сажають в тюрми, убивають нас до смерті за наше майно. Полковники наші обходяться з нами не по своїм обіцянкам і присязі. Вони не тільки не обороняють нас від всіляких утисків з боку милостей панів – урядів, але ще й допомагають їм.

Отже, згадані вище соціальні утиски дратували селянство, міську бідноту, козацтво й були в основі тих причин, які підштовхували народні маси України до повстання.

До повстання український народ підштовхувала і трагічна особиста доля Б. Хмельницького. Майно Хмельницького збуджувало заздрість у чигиринських старостинських намісників. Хутір Суботів сподобався чигиринському підстарості Данилу Чаплинському, як помістя з пасікою, випасами, рибними місцями та квітучим землеробством. У "Реєстрі козацьких кривд" записано, що пан Чаплинський пограбував це господарство, сина Хмельницького, десятирічного хлопчика забив до смерті канчуками. Розорення цього хутора, викрадення дружини Олени, вбивство малолітнього сина Андрія, отримали християнське співчуття серед широких мас населення, оскільки подібні вчинки з боку польської шляхти були багаточисленними.

У зв'язку з цим у середовищі українського народу виношувалася ідея приборкання шляхтичів. Розуміючи це, Хмельницький вирішив тікати туди, де зібралися бідні, голодні, переслідувані законом – за пороги... Тут вирували у цей час настрої Павлюківщини. "Скарбові люди" запорожцям

знову не заплатили за п'ять років козацького жолду. Інтереси козаччини мало-помалу стали інтересами широких мас українського населення.

Щоб реалізувати свій задум, старшини вирішили скористатися намірами польського короля Владислава IV залучити козаків до війни із Портою.

Трапилося так, що в центрі майбутнього виступу проти шляхетської Польщі став Б.Хмельницький, якому судилося взяти на свої плечі відповідальність за історичну долю українського народу. Саме йому довірили своє майбутнє українська старшина, широкі кола козацтва, селяни і міщани, служителі релігійних установ.

Богдан (Зіновій) Михайлович Хмельницький (1595–1657) народився на Черкащині, в Чигирині (можливо на хуторі Суботів) 27 грудня 1595 р. Батько – Михайло Хмельницький – на правому березі річки Тясмин заснував хутір Суботів, служив чигиринським сотником реєстрового козацтва, був людиною хороброю, авторитетною і заможною.

Дослідник В.О. Замлинський підкреслює, що матеріальні достатки родини Хмельницьких дозволяли дати юному Богданові пристойну домашню освіту, "продовживши її в одній із парафіяльних шкіл Києва. Коли 1608 р. польський канцлер, ревнотний єзуїт Станіслав Жолкевський заснував у Львові латинську школу, чи як її ще називали – єзуїтську колегію, він запропонував Михайлу Хмельницькому, який служив колись у нього, віддати до колегії сина.

Майже 5 років провчився Богдан у Львові, пройшовши "всі тодішні класи добірних наук під керівництвом найкращих вчителів." Саме тут він отримав знання багатьох мов, знайшов друзів, серед яких, очевидно, був і майбутній Київський митрополит, визначний церковний та культурний діяч Петро Могила, який тоді навчався у Львівській братській школі¹.

Б. Хмельницький під час повстання проявив якості патріота України, мудрого командира, комунікабельного керівника держави, тонкого дипломата, далекосяжного стратега. У душі Богдана знаходили відгук селянсько-козацькі виступи кінця XVI – першої половини XVII ст. Він умів аналізувати причини їх поразки і брати для свого формування відповідні уроки.

На Богдана справляли вплив слава та мудрість П. Конашевича-Сагайдачного, який особисто знав Богданового батька та помітив освіченість юного Хмельниченка. Можливо саме тому у 1618 р. він взяв Богдана у похід на Москву. В одному із боїв під Москвою Богдан врятував короле-

¹ Історія України в особах IX–XVIII ст. / В. Замлинський та ін. – К., 1993. – С. 296.

вича Владислава, і, можливо, саме через це той все своє життя приязно ставився до Хмельницького.

Батько привчав Богдана до військової справи. Він постійно брав його з собою у походи, стежив за його лицарським зростанням. У 1620 р. під час одного із таких спільних походів Михайло Хмельницький у битві під Цецорою загинув від турецької кулі, а Богдан – попав у полон, з якого домашні друзі викуплять Хмельниченка у 1622 р.

У боях та походах Богдан здобув військовий досвід, розкрився як козацький старшина, збагатився знаннями про суспільно-політичне середовище Туреччини, Криму, брав участь, (а потім і сам очолив) у морських козацьких походах, відбитті навал кримчаків. У 1644 р. Владислав доручив йому та Івану Сірку допомогти Франції у боротьбі з Іспанією. Це піднесло його авторитет серед козацтва, допомогло зайняти високі посади.

Варто підкреслити, що Б. Хмельницький, щиро вболівав з приводу трагічного становища свого народу, був учасником селянсько-козацьких виступів 1630, 1637 та 1638 рр. Як генеральний писар, підтримував виступи Тараса Федоровича, Павла Бута, Якова Острянина, Дмитра Гуні. Польський історик В.Коховський у своєму "Щорічнику" писав, що Хмельницький "був підсобником Тараса, після йшов слідами бунтівників Острянина і Гуні, був учасником жажливого діла, за яке самі призвідці спокутували смертю, – а він уникнув заслуженої кари"¹.

Польська шляхта не забула зв'язків Богдана з попереднім народним рухом. З генерального писаря його понижують у посаді: він став чигиринським сотником. Чигиринський староста О. Конєцпольський заявляє свої права на хутір Суботів.

У відсутність Богдана була тероризована його родина, розгромлено усадьбу, убито найменшого сина Андрія, залякані погрозами діти Тимофій, Юрій, Катерина та Степанида, по-суті, доведено до смерті дружину Богдана – Ганну Сомко.

У скарзі королю Богдан підкреслював, що польські магнати брутально віднесли "не тільки до мене, так ляхи відносяться до всього народу українського, який вважають бидлом і схизматами... Чого ми тільки не терпіли! Вольності наші знищені, землі відібрані, більша частина вільних лицарів перетворена у холопів..." Вустами Хмельницького був виголошений народний зойк. І коли Хмельницький кинув клич: "З'єднаймося, брат-

¹ Історія України в особах IX–XVIII ст. / В. Замлинський та ін. – К., 1993. – С. 297.

тя, повстанемо за віру православну, відновимо волю народу нашого і будемо єдині!" – українці його підтримали¹.

Як уже було сказано, Хмельницький був причетний до попередніх козацько-селянських виступів. Він усвідомлював причини їх поразки. Піднімаючи в Україні нову хвилю боротьби, варто було не допускати помилок його попередників. І він впорався з цим завданням. Б. Хмельницький зробив своїм союзником митрополита Сільвестра Косова.

Ризикуючи життям свого сина Тимофія та проявляючи непересічний таланти дипломата, добивається союзу з татарами. Цей союз для України мав не стільки військову користь, скільки дипломатичну та психологічну. На думку гетьмана, поляки повинні були усвідомити: якщо з Україною Кримське ханство, значить з нею її патрон – Туреччина. Отже, на польську державу потрібно було навіяти жах, показати магнатам, що Україна виступила проти Речі Посполитої в коаліції держав, серед яких їх грізний і давній суперник – Оттоманська Порта.

Вже у перші дні української революції Богдан розумів, що війна з ляхами носитиме затяжний і важкий характер, що в цій боротьбі союз з Кримом носитиме меркантильно-кон'юнктурний характер. Він розумів, що Кримське ханство капризне, союз з ними непередбачливий і тимчасовий.

Стояло питання про обрання союзника більш стабільного, ближчого за духом та інтересами. Богдан розумів, що таким союзником може бути Росія, з якою у нас спільна історія, спільна економіка та культура.

Саме це змусило його на початку революції, у період найкращих успіхів та перших перемог під Жовтими Водами і Корсунем, написати російському царю Олексію Михайловичу Романову листа й просити приєднатися до спільної боротьби проти Польщі, надати українцям допомогу як народу єдиновірному. Зокрема, в листі гетьмана до російського царя 8 червня 1648 р., Зіновій-Богдан писав:

"Бажали б ми собі самодержця господаря такого в своїй землі, як ваша царська вельможність православний християнський цар... У чому запевняємо вашу царську величність, якби була на те воля Божа і поспішність твоя царська зараз, не гаючи часу, на панство [на поляків] те наступати, а ми з усім Військом Запорозьким прислужитися вашій царській вельможності готові, до чого з найнижчими послугами своїми якнайпильніше себе віддаємо. А саме, якщо стане вашій царській величності чути, що ляхи знову на нас

¹ Історія України в особах IX–XVIII ст. / В. Замлинський та ін. – К., 1993. – С. 298.

схочуть наступати, у той же час чим швидше поспішайся з своєї країни на них наступати, а ми з божою допомогою звідси візьмемо"¹.

Та цього "швидкого поспіху", на який сподівалася українська старшина, не відбулося. Одні кажуть, що царизм хотів обезкровити Україну і Польщу їхніми ж руками і на цьому нагріти руки, навіть стати володарем Речі Посполитої. Інші – заперечують ці звинувачення.

У зв'язку з цим:

По-перше, читачі повинні знати, що у 1648 р. по всій Росії прокотилася хвиля повстань російської черні. Події в Україні цар ототожнював з бунтами російських холопів, не зрозумів специфіки української революції, а тому й не поспішав 1648 р. з введенням до України російських військ.

По-друге, війна між Росією та Річчю Посполитою у 1632–1634 рр. закінчилася, по-суті, поразкою Росії. Поляновський мир підтвердив умови Деулінського перемир'я 1618 р., за яким Росія втрачала на користь Польщі Чернігово-Сіверщину та Смоленщину, а також повинна була виконувати обумовлені союзницькі обов'язки. Заслуга Росії полягає в тому, що по відношенню до України вона проігнорувала їх.

По-третє, Польща, Туреччина та Крим застерігали Росію від втручання в українсько-польські справи. Росія розуміла, що відкрита допомога Україні коштуватиме їй війни з Туреччиною, Польщею, Швецією та Кримом, що, як відомо, після 1954 р. підтвердилося. Одночасно слід зауважити, що з боку Росії в Україну у воєнні роки постачався хліб, козацька армія забезпечувалася гарматами, кіннотою, донськими загонами, живою худобою тощо. Україна постійно одержувала від Росії дипломатичну допомогу².

Аналізуючи рушійні сили у боротьбі українського народу в 1648–1676 рр., ми висловили своє ставлення до таких відомих постатей, як Б. Хмельницький, І. Виговський, М. Кривоніс, І. Богун, П. Дорошенко, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, І. Брюховецький та інших.

Слід, однак, зауважити, що в деяких літературних творах, поряд з об'єктивними характеристиками, можна зустріти помилкові висловлювання щодо Б. Хмельницького. В одних випадках дослідники недооцінюють його заслуги в організації збройного виступу українського народу, в інших – навіть ставлять під сумнів його щирість у ставленні до Росії. По-

¹ Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С. 47-48; Історія України. Хрестоматія: у 2 ч.. – К., 1996. – Ч. 1. – С. 141.

² Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 500 с.

частини Т. Шевченка, часом, звинувачував Б. Хмельницького в тому, що він не зміг довести справу визволення українського народу до кінця, дав можливість російським царям глумитися над Україною та її народом тощо. Дослідник суспільно-політичних та філософських поглядів Т. Шевченка І. Д. Назаренко слушно зауважує, що причини цього потрібно шукати передусім у ставленні українського Кобзаря до царизму, до його гнобительської феодально-кріпосницької системи.

Обурені великодержавною політикою царизму Т. Шевченко, П. Куліш та інші письменники критикували, властиво, не стільки Богдана, скільки ту антинародну політику, яку після возз'єднання проводили російські царі. Слід також взяти до уваги, що за всієї своєї великої прогресивної історичної ролі, Б. Хмельницький у своїй діяльності озирався на козацьку старшину та сумнівну татарську підтримку, що грабували Україну, готували ґрунт для її руїни. Звичайно, це не могло не викликати у П. Куліша, та Т. Шевченка, послідовних патріотів українського народу, захисників його інтересів – почуття обурення і осуду.

У низці своїх творів кінця 40-х рр. XIX ст. Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш та інші вчені й письменники дали більш-менш об'єктивну оцінку величезній ролі Б. Хмельницького, яку він відіграв в історії України, у визвольній боротьбі та історичній долі українського народу. Насамперед вони відзначили його організаторський талант та внесок у справу згуртування українського народу для боротьби з польською шляхтою. За висловом П. Куліша, "Богдан Хмельницький належить до числа найбільших вождів народних. Він, крім військового мистецтва, до вищого ступеня володів важким мистецтвом спрямовувати розум своїх підлеглих". Переважна більшість тогочасних однодумців дослідника вбачала в Б. Хмельницькому тонкого політика. Зокрема, М. Костомаров стверджував, що Б. Хмельницький "один з перших зрозумів історичну необхідність возз'єднання України з Росією".

Переглянув свої погляди на історичну роль Б. Хмельницького і Т. Шевченко. Прочитавши працю М. Костомарова "Богдан Хмельницький", Кобзар у своєму "Щоденнику" записав: "Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика". Слід зазначити, що характеристика цієї книги Т. Шевченком збігається з оцінкою, даною їй М. Чернишевським.

Водночас дослідники помітять, що у працях П. Куліша "История воссоединения Руси" (1874–1877), "Отпадение Малороссии от Польши" (1887–1889) та ін. постать Б. Хмельницького оцінюється неоднозначно.

По-перше послідовно він критикує Б. Хмельницького за його союз з кримськими татарами. П. Куліш вважає, що, перебуваючи в юні роки у кримсько-татарському полоні, Б. Хмельницький пройшов школу мусульманина. "Цим пояснюється і його незвичне між козаками знання арабської мови, і його глибоке знання східних звичаїв, і, нарешті, та обставина, що... він постійно утримував на оплаті п'ять тисяч мусульманської кінноти"¹. Автор звинувачує Б. Хмельницького в тому, що той ще до початку революційних подій співробітничав з татарами, "навмисне пропускав орду на переправах і татарських шляхах" на волинські, білоруські та привіслянські землі, "щоб пограбувати її на зворотному шляху. Цим методом він заставляв господарства внутрішніх земель України, при допомозі азіатських хижаків, ділитися своїм добром"². Розвиваючи цю думку, П. Куліш зауважує, що 1648 р. Б. Хмельницький "став на чолі козацько-татарської змови", яка довела до "пролиття крові кращими із наших малоруських та великоруських прашурів... та перетворення квітучих областей у безлюдну та голодну пустелю, до непомірного ясиру, яким він оплачував татарську допомогу, а також до граничної деморалізації не тільки наших мирян, але й самого духовенства малоруського"³.

Він не може вибачити Б. Хмельницькому й того, що гетьман "на свій кровавий банкет покликав татар, цих божевільних, безсоромних і жорстокосердних людей всіх племен, всіх мов і станів. Вони, як дикі полчища, пройшли вздовж і впоперек всю Київщину, Чернігівщину, Подолію, Волинь, Червону і Білу Русь, як пожежа, яку роздував вітер із Запорозжя". Все це, відповідно, трагічно позначилося на становищі України.

По-друге, П. Куліш критикує Б. Хмельницького за те, що у своїй боротьбі, лейтмотивом якої, на його думку, для гетьмана була власна образа, він сперся переважно на запорозьких козаків, які не за його переконанням відзначалися моральними якостями. Ніби, за плечима цих людей тягнувся хвіст кримінальних злочинів. "З низу Дніпра віяло вітром, прихильним до диких інстинктів та звичок... Царський дворянин Унковський дорікав Хмельницькому в Чигирині, що черкеси (козаки) нападають на невинних людей, чинять їм всілякі обіди, граблять і убивають... і ніхто їх не карає, і не розшукує". Відтак, П. Куліш вважав, що Б. Хмельницький у своїй боротьбі зробив ставку на запорожців тому, що вони були гідні його поглядів на форми і методи боротьби за досягнення власних ідеалів, відзначалися такими ж аморальними рисами, які були притаманні їхньому гетьманові.

¹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси: в 3 т. – СПб., 1875. – Т. 21. – С. 369.

² Там само.

³ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. – М., 1888. – Т. 2. – С. 123.

По-третє, П. Куліш був невисокої думки про риси характеру Б. Хмельницького, його християнську та патріотичну моральність, чесність щодо тих людей, з якими йому доводилося мати справу. Так, за його твердженням, Б. Хмельницький, "будучи запамороченим своїми злочинськими вчинками, повинен був весь час розігравати борця за віру для того, щоб не опуститися до рівня татар, яких запросив він в Україну для наживницького промислу". Крім того, П. Куліш відносив Б. Хмельницького до політичних діячів з нещирими рисами характеру: "у нього було стільки щирості, скільки йому було потрібно для особистої користі або для збереження свого життя". "За своє помістя, за коханку, за замах на власне життя, – зауважував П. Куліш, – Хмельницький і на хвилину не завагався б розправитися із своїми соратниками, знищити весь світ для власного порятунку від розлюченого натовпу". Розвиваючи цю думку, П. Куліш вдався навіть до генетики. Він стверджував, що у такої людини, як Б. Хмельницький, міг народитися тільки такий син, як Юрій. Як і у батька, у Юрія не було нічого святого. Син гетьмана з легким серцем міняв царя православного на короля католицького, а католицького – на мусульманського. Своє козацтво поміняв на архімандритство, а потім на магометанство... В кожній із обставин, в які потрапляв Богдан Хмельницький у своїй щербатій долі, у нього не було щирості".

Однією із найбільших вад Б. Хмельницького П. Куліш вважав його пристрасть до випивок, до організації буйних хмільних оргій та самовихваляння. Дослідник зазначав, що Б. Хмельницький був гетьманом, який захищав лише інтереси власні та козацької старшини, що його помисли були далекі від турбот про бідноту, яка, власне, його і не любила. Для підтвердження цієї тези дослідник використовує слова з народних пісень:

Бодай Хмеля – Хмельницького
Перва куля не минула,
Що велів брати парубків і дівок,
І молоді молодиці.
Парубки йдуть співаючи,
А дівчата падаючи,
Молодії молодиці
Старого Хмеля проклинаючи:
Та бодай Хмеля – Хмельницького
Перва куля не минула!..¹.

Або:

¹ Кулиш П. А. История воссоединения Руси: в 3 т. – СПб., 1875. – Т. 1. – С. 25.

А пан Хмельницький,
Житель Чичиринський,
Козак лейстровий,
Писар військовий,
До города польського прибував,
Та старими жидами орав.
А жидовками боронував,
А которі бували малі діти,
То він їх коньми порозбивав¹.

П. Куліш вважав, що народ придумував такі пісні, оскільки козаки і татари знущалися з селян. "Під час взяття ворожих окопів козаки прикривалися мужиками, у яких на грудях висіли торби з піском. Торбоносці були народом, який попав між молотом і наковальнею. Якби вони надумались тікати, їх закололи б козацькими списами або татарськими шаблями... Обездолені просили милосердя, оскільки були в становищі цілковитих рабів". Ось чому бідне селянство не соромилося співати "вбивчих для Хмельницького пісень, яких він прагнув не слухати, але про які знав від своїх шпигунів та донощиків. Татарське полювання на козацьких дружин і дітей озброїло проти нього навіть тих, хто на війні нажився, як він сам".

П. Куліш, помиляючись, відносив Б. Хмельницького, "цього, – за його словами, – українського змія-горинича, розбійника чудо-юду" до рівня Костки Наперського, Степана Разіна, Ємельяна Пугачова, яких історія "засудила ганьбою, як злодіїв та розбійників". Як він писав, "такої ж долі заслугує Хмельницький".

На нашу думку, П. Куліш також помилково не зміг вибачити Б. Хмельницькому того, що гетьман "підняв чернь проти власників від Тясміна до Остра, від Карпатських гір до Балтики". У зв'язку з цим, він вважав, що Б. Хмельницький належав до таких кривавих геніїв, як Аттіла, Чингіз і Тамерлан, що він зумів підняти на непокору владі мільйони людей. Але не зумів приборкати їх деспотизму щодо панства. Як вважав П.Куліш, гетьман «"виявився у становищі Нерона, який злочинними вчинками прагнув творити добро, а добродійними діями – злочини. Хмельницький перетворився в таке страхіття, що навіть його гідний біограф і панегірист (йдеться про М. Костомарова. – *П.Г.*) написав про нього: "Ім'я того, яке до цього часу згадувалося з великою пошаною руськими, стало у багатьох предметом гидоти"».

¹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши: в 3 т. – М., 1887. – Т. 3. – С. 106.

По-четверте, П. Куліш необґрунтовано вважав, що у Б. Хмельницького не було чіткої революційної концепції та бачення результатів цієї боротьби. Гетьмана, мовляв, весь час стримувало польсько-єзуїтське виховання, сумніви щодо відриву України від Польщі, власне бачення українського державотворення. П. Кулішу також думалося, що Б. Хмельницький уявляв своє гетьманське щастя у "завоюванні собі вотчинного князівства у межах Польщі". При цьому від Росії, на думку автора, гетьман чекав не стільки об'єднання, скільки військової допомоги у боротьбі з Річчю Посполитою. Зволікання ж Москви у цій справі "дратувало його і він надсилав до прикордонних царських воєвод гнівні листи". "Ті, хто спостерігав вчинки Хмеля в таборі під Берестечком, розповідають про нього як про напівбожевільного. Він бродив по табору, не знаючи сам, для чого; раптом, неначе проснувшись, виривав із себе правові розпорядження, протестував проти урядів і народів, відкидаючи всякі закони громадського життя, придурювався, проклинав і знову впадав в апатію, а після цього впадав у п'янку на цілі дні і ночі". "Хмельницький щоденно міняв свої думки, якщо інколи і давав якусь надію на мир, то через час ставав таким несхожим сам на себе, як не схожі між собою день і ніч". Розвиваючи цю думку, П. Куліш писав, що "якби наш Богдан Хмельницький не був безпутним варваром, він би міг у долі північної слов'янщини зробити дещо грандіозніше... Але, вічно п'яний від горілки і крові, що проливав по-звірячому, не зумів використати гарячий темперамент древніх русичів, який відгукнувся в дніпровських промисловцях"¹.

Безперечно, що таке трактування П. Кулішем образу Б. Хмельницького нав'язне польськими джерелами і не завжди відповідає істині, оскільки історія вже давно віддала належне українському гетьманові і як людині, і як керівнику національної революції 1648–1657 рр., і як українському державотворцю, і як міжнародному діячеві.

Власне кажучи, у трактуванні постаті Б. Хмельницького П. Куліш сам заплутався. У юні роки він схиляв перед ним голову, відносив його "до найбільших вождів народних". Пізніше, у 70–90-х роках XIX ст., критикуючи силові методи у класовому протистоянні й підносячи на перший план просвітницькі засоби боротьби, дослідник розкритикував буйний характер Запорозької Січі та її козацького батька.

Висвітлюючи історію 28-річної визвольної боротьби (1648–1676 рр.), П. Куліш висловився і про її рушійні сили. Передусім він вважав, що ідея

¹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши: в 3 т. – М., 1887. – Т. 3. – С. 132.

боротьби проти "перехрещення ляхами всієї України вогнем і мечем" підняла козаків, простих людей, міщан, служителів релігійних установ. Люди, які "мучилися як в петлі", згуртувалися. Ми не дивуємося з того, – писав він, – що в українській черні, до якої належали і запорожці, і її співбрати – міські козаки, вистачило мужності, або ліпше відваги, оголосити відкриту війну шляхті. Ми дивуємося з того, що, не дивлячись на неодноразові поразки їх загонів, не дивлячись на розправу з заколотниками... не дивлячись на жорстокі заходи уряду по приборканню протестуючого і підступного хлопства..., воно не було розчавлене і доведене до морального жалюгідства". Тобто П. Куліш стояв на вірному шляху, коли вважав, що основною рушійною силою революції була чернь, прості народні маси. У центрі їхнього виступу було козацтво, яке польське панство, на його думку, не змогло зламати ні за яких обставин. Отже, незважаючи на неодноразову критику моральності запорозького козацтва, П. Куліш дивився на досліджувану проблему як історик-демократ, у душі якого нуртувала гордість за свій народ, за його героїзм, відвагу та завзятість.

Російська, польська та українська дворянсько-шляхетська історіографія, як правило, затушовувала справжні причини, що породжували селянсько-козацькі рухи в Україні. Зокрема, національно-визвольну боротьбу 1648-1676 рр. низка істориків розцінювала як "злочинний виступ української черні, яка піддалася намові особисто скривдженого Хмельницького"¹.

Однак у 40-і рр. XIX ст. П. Куліш був близьким до історичної правди, коли стверджував, що боротьба українського народу під проводом Б. Хмельницького була насамперед протестом проти кріпосницького гніту, проти утисків пригноблених мас павними верстами. У цій боротьбі "козаки пригадала свої древні права та вольності, яких позбавило їх дворянство, городяни згадали свої гроші, що збагатили панів, селяни... згадали свої утиски, податки і побої від шляхти та орендаторів, всі загалом згадали лють католиків і уніатів..."².

Такого роду твердження на кожному кроці зустрічаються і в творах Т. Шевченка, працях М. Костомарова, а також у програмі Кирило-Мефодіївського товариства "Книзі буття". Зокрема, М. Костомаров зазначав, що війна українського народу проти панської Польщі носила справедливий характер, бо це була війна "народу, який втратив не тільки права громадянські, а й людські", що в цій боротьбі він повинен був або загину-

¹ Гончарук П.С. Історичні погляди П.О. Куліша // Вісник Київ. ін-ту "Слов'янський університет". – К., 2001. – Вип. 11. – С.140.

² Куліш П.О. Твори: в 5 т. / Ред. О. Дорошкевич. – Х.–К., 1930–1931. – Т. 3. – С. 249-250.

ти, або перемогти. Іншого виходу не було. "Всякий тверезий мислитель, – писав М. Костомарова, – досліджуючи боротьбу козацтва з польським дворянством, скаже, що правда була на стороні козаків як стану, що мав завданням своїх дій звільнення нещасного пригнобленого класу від вбивчої олігархії"¹.

Т.Г. Шевченко зауважував, що вина за це кровопролиттям лежить на панівних класах Польщі, ієзуїтів та уніатів. Які, домагаючись ситого життя, часто провокували різню між народами. Цю ідею українським Кобзар висловив у поемі "Гайдамаки" ще на початку 40-х рр. XIX ст.² Вона була спрямована проти концепцій тих істориків, які перекручували історичне минуле України і Польщі та продовжували розпалювати ворожнечу між народами цих країн.

Куліш розумів, що революційні події 1648–1676 рр. були боротьбою простих народних мас за свої ідеали. "Ченці і попи сподівалися, що він (Хмельницький – П.Г.) по Україні унію знесе, кляштори і костьоли поруїнує, школи єзуїтські порозганяє. Міщани сподівалися, що він їх від польських воєвод і старост звільнить та від жидівських оренд визволить, що самі вони свої суди матимуть і в їх торги жида не втручатимуться. А бідолахи посполиті мали надію, що панів державців над ними більше не буде, а будуть вони на вольному чинші..., сидіти і своєю громадою поміж собою правувати... А козаки низові не про те дбали: їм аби ляхів, ворогів своїх, отих коронних, порозбивати..., бажали вони од католицької нахаби визволити, а ще більше – кляштори та костьоли пожакувати та й на заможний люд хижим оком позирали. Вела їх в Україну помста і жадоба великої військової здобичі"³.

Іншими словами, П. Куліш, недолюблюючи низових запорожців, у цій революції відвів їм специфічне місце, яке, за його словами, називалося "добичництвом", при цьому не відкидаючи їхньої провідної ролі у революції, віддаючи належне їм як воїнам.

Принаймні П. Кулішу першим пощастило вибудувати науково правильну в своїй основі концепцію визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, а також подій після його смерті. Незважаючи на те, що він не міг вибачити гетьману союзу з татарами і жорстко критикував його за те, що він освятив мародерство своїх військових друзів; а запорозьким козакам –

¹ Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – СПб, 1846. – Т. 73.

² Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 10 т. – К., 1939. – Т. 1. – С. 31.

³ Куліш П.О. Хмельниччина. – СПб, 1861. – С. 51.

негідні вчинки в ім'я власної користі. Трактують П. Кулішом причин визвольної війни вражає дослідників достовірністю, ґрунтовним поясненням та науковою фундаментальністю. Саме цей бік його дослідження заслуговує на увагу всіх, хто цікавиться науковим доробком П. Куліша.

В історичних працях П. Куліша "Повесть об украинском народе" (1846), "История воссоединения Руси" (1874–1877), "Виговщина" (1901), "Хмельнищина" (1861), "Польская колонизация Юго-Западной Руси" (1874), "Материалы для истории воссоединения Руси" (1877–1879), "Записки о Южной Руси" (1856–1857), "Руїна" (1863), "Козаки в отношении к обществу и государству" (1877), "Почин лихоліття козацького і перші козацькі бунти" (1868) та ін., примітках до багатьох романів та повістей на історичну тематику порушені питання про обставини, за яких розпочалася визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, а також головні події 1648–1676 рр.

Особливу увагу дослідник звертає на: вибір Б. Хмельницьким союзника у селянсько-козацькому повстанні під його керівництвом; військові події під Жовтими Водами (5–6 травня 1648), Корсунем (15–16 травня 1648), Пилявцями (13 вересня 1648), Зборовим (5–6 серпня 1649), Берестечком (18–30 червня 1651), Батогом (22–23 травня 1652), Жванцем (вересень-грудень 1653); історичні передумови, які зумовили проведення Переяславської Ради (8 січня 1654); події, пов'язані з діяльністю гетьманів І. Виговського, П. Дорошенка та ін. Однак при цьому П. Куліш, з одного боку, не перебуває в полоні поглядів багатьох вітчизняних наукових авторитетів, з іншого – надмірно довіряється польським, турецько-кримськотатарським та російським документам, робить неоднозначні, а часом і суперечливі висновки, які перекреслюють його попередні твердження. Власне, в цьому й складність трактування його історичних концепцій, особливо революції 1648–1676 рр.

Події 1648 р. в Україні прискорила міжнародна політика польського короля Владислава IV, який ще 1646 р. разом із молдавським та валахським господарями вирішив "повалити мусульманське іго", використавши для цього незадоволення турками греків та болгар, кримськими татарами – російського уряду. Владислав IV вважав, що в 1646–1647 рр. "все сприяло його задумам... Озброєння Венеції, запропоновані йому субсидії, московська згода та союз обох придунайських князівств... Владислав надіявся, що папа, імператор, італійські та німецькі князівства, Франція та Іспанія, навіть Швеція – підтримають його похід проти Туреччини. Він хотів втягнути у двобій з Туреччиною Персію та Марокко... Словом, задумав...

знищити могутність магометан". Владиславу IV уявлялося, що, створюючи цю міжнародну коаліцію проти турок, він зуміє використати енергію українського козацтва на боротьбу проти кримських татар та турок¹. Владислав IV був певний того, що тодішній український коронний гетьман С. Конецпольський "відверне козаків від їх руйнівних подвигів всередині країни і направить цю дику силу на шлях принесення користі для держави".

Владислав IV у формуванні козацької армії для війни з татарами та турками хотів спертися на викликаних до Варшави Івана Барабаша, вірмена Ільяша, козацького старшину Нестеренка та Богдана Хмельницького. Вони таємно одержали від короля документи на формування 50-тисячної козацької армії, певні кошти та розробку плану війни проти татар. Саме ця обставина допомогла Б. Хмельницькому домовитися з кримським ханом про спільну боротьбу проти Речі Посполитої, а також досягти прихильності з боку турецького султана. Слід зазначити, що таке трактування нами міжнародних обставин напередодні української революції характеризується достовірністю та фактичною переконливістю.

Розмова Владислава IV з козацькими старшинами та дозвіл на озброєння козацьких мас, "їх з'єднання з дончанами та організацію пограбування чорноморського побережжя", була національною зрадою, оскільки вона передбачала "український заколот" та розкол суспільства на ворогуючі групи. В цій обстановці шляхетський народ показав свою цілковиту державну та громадську неспроможність. Переваги особистої свободи, це найдорожче із життєвих надбань, шляхом анархії, перетворилось в таке зло, яке могла усунути лише диктатура, якою в Польщі заволоділа шляхта. Напередодні свого падіння, велична колись Польща являла собою трагікомічне явище. Свобода, яку поляки вважали вершиною людського добробуту, використали у своїх інтересах, з одного боку, татари, з іншого – козаки.

Серед українського народу, крім Б. Хмельницького, "були царі наливаї, були славні воїни Сагайдачного, були неперевершені у військовому мистецтві Гуні. Українські таланти, не маючи простору в єзуїтській державі для розвитку, повинні були проявити себе в діяльності руйнівників".

З перших днів вибуху повстання під проводом Б. Хмельницького, тобто з лютневого (1648 р.) розгрому польського гарнізону на Запорозжжі, київський воєвода Адам Кисіль від імені польського короля звернувся до російських воєвод "путивльського, хотмижського, севського" та ін. про допомогу, щоб розгромити козацько-татарські війська на самому початку

¹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб – М., 1889. – Т. 3. – С. 30.

єднання і виступу. Однак російський уряд на це прохання не відгукнувся, не виконав умов договору "короля з царем". Таке ставлення Росії до козацького вибуху, сприяло тому, що "страх опанував шляхту". Коронний гетьман М. Потоцький "опублікував грізний універсал", за яким "землевласники повинні обеззброїти селян", "заборонити їм всякий зв'язок з Хмельницьким". Така агресивна, войовнича тактика М. Потоцького "стала сприятливим матеріалом для розпалення в Україні подальшого козацького бунту та зародження ідеї про відрив її від Польщі й приєднання до Росії"¹.

Вище підкреслювалося, що повстання козаків і селян 1648 р. зумовлене насамперед соціально-економічними факторами. На підтвердження цієї думки можна використати доповідну записку коронного гетьмана України М. Потоцького королю, в якій зазначається, що в Україні замахувалися на життя і майно панів та державців, оскільки не домагалися винагороди за свою працю і подавали безперервні скарги на несправедливість та утиски. П. Куліш наголошує, що М. Потоцький у ділових записках не згадує про віру, "яку наші літописці й історики роблять першою і головною причиною бунту". Отже, в ті часи навіть такі діячі, як М. Потоцький та інші польські урядовці вбачали повстанський вибух в Україні 1648 р. як результат дій "незадоволених економічними та матеріальними втратами".

Польські урядові кола недооцінили союз козацтва на чолі з Б. Хмельницьким з кримським ханом. Якби польські пани побачили в цьому небезпеку, вони зробили б все, щоб не з'єдналася польсько-руська орда з татарською. Самовпевненість польських гетьманів призвела до політичної сліпоти, до "недоплати козакам жолду, а ординцям – обіцяного гарача. Вони забули, що обидві групи хижаків зганьблені поляками й з інших боків".

Б. Хмельницький сповна скористався цією польською політичною сліпотою і перед великим наступом проти Речі Посполитої сформував українсько-татарський союз, який був визначальним у перебігу подальших подій.

Основною рушійною силою всенародного повстання 1648 р. було запорозьке козацтво, яке у цей час у народній уяві було "ідеалом лицарства, щастя та вольної волі". Навіть дівчата "свої балади та романси" тісно переплітають з долею "козаченьків, замість інших пестливих імен".

Запорозьку Січ народ оспівував тому, що вона складалася з спорідненого широкого середовища, основою якого були люди знедолені, "нетяги, що працювали на землевласників за кусок хліба..., голода, яка зазвичай

¹ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб – М., 1889. – Т. 3. – С. 144.

гуртувалася у козацькі купи, озброївшись кілками, списами, шаблями, пищалями, самовіддано боролися проти своїх кривд".

Спираючись на донесення польському уряду М. Потоцького, воєводи Чернецького, подільського судді М'ясковського, "Реєстр козацьких кривд" Б. Хмельницького (1648) та інші джерела, дехто робить помилковий висновок, що спочатку Хмельниччина мала характер приватної сварки, якою була Косинщина, і король, без сумніву, дивився на неї не інакше, як на чвари своїх королят, які воюють за захоплення один в одного приватизованих земель... Але про віру, коника наших істориків, на початковому етапі ніхто не говорив ні слова.

У зв'язку з цим, можливості Б. Хмельницького коронним гетьманом Речі Посполитої М. Потоцьким були недооцінені, що й призвело до розгрому польських військ під Жовтими Водами 5-6 травня 1648 р. Десятитисячне військо сина коронного гетьмана Стефана Потоцького було елітою польського рицарства. Кращі коні, кращі снаряди, кращі польські та руські бойові люди повинні були принести йому перемогу. Проте замість перемоги урочище Жовтих Вод принесло полякам від "запорозьких гультяїв", "татар і домашніх розбійників", "здичавілих лугарів і ворогів святого хреста" поразку. Оскільки польський уряд, його лідери, короновані владарі тогочасної України не врахували справжніх обставин, які породили 1648 р. вибух всенародного гніву, та не думали, що заможні козаки-реєстровці, навіть деякі обласкані ними українські землевласники солідаризуються з Б. Хмельницьким, допоможуть йому у всеукраїнській боротьбі проти польської шляхти. Підтвердженням цієї думки є повстання реєстрового козацтва на Дніпровській флотилії, яка з півночі повинна була допомогти С. Потоцькому розгромити загін Б. Хмельницького під Жовтими Водами.

У жовтоводській битві українського козацтва допомогла дипломатична хитрість Б. Хмельницького, його вміння впливати на українське козацтво, військова мудрість козацького керівництва та героїзм простих воїнів. Стефан Потоцький, весь покритий ранами, був взятий у полон майже мертвим. За ним і решта склали зброю. Голову комісара Шемберга Хмельницький наказав носити на кілку перед своїм непереможним воїнством. Та якою би не була значною жовтоводська битва, для нас, українців, вона незабутня ще й тим, що в числі полонених дістався тут Хмельницькому шляхтич православного віросповідання Іван Виговський, відомий в історії як його найближчий товариш, старий особистий приятель, наступник.

Після Жовтих вод була яскрава битва козацько-селянського війська під проводом Б. Хмельницького під черкаським стародавнім полковим ко-

зацьким містечком Корсунем 15–16 травня 1648 р. Цікаво, що тут Б. Хмельницькому знову пригодився його військовий досвід, уміння обрати місце для нанесення удару, посіяти в середовищі поляків дезінформацію та деморалізувати їхнє військо. Історики стверджують, що тікати з-під Корсуня сорокатисячну армію М. Потоцького змусила спеціально придумана українським гетьманом і поширена серед поляків дезінформація про 47-тисячну татарську орду в середовищі Хмельницького та таку ж кількість його власного війська.

Змальовуючи барвисте полотно поразки М. Потоцького під Корсунем, варто послатися на спогади учасника тих подій, польського мушкетера: "Під натиском козаків поперекидалися вози, воїни попадали у викопані козаками окопи. Все це було справою Хмельницького". Домальовуючи згадану вище картину, київський воєвода Адам Кисіль з жахом доносив польським чиновникам: "Під Корсунем непереможне для турецького імператора і багатьох монархів польське військо було розгромлено... Тепер вже раби панують над нами... Так раптово, так важко цей ворог розтоптав польську славу і дорогу для нас вітчизну". А через чотири дні після А. Кисіля львівський синдик в листі до одного з польських державців вигукнув: "З нами покінчено, ми – загинули".

Отже, події під Жовтими Водами та Корсунем визначили їхні основні рушії, показали позитивний вплив результатів цих двох перемог українського народу на перебіг наступних революційних років.

Пилявецька битва 13 вересня 1648 р., як відомо, була третім показовим розгромом польсько-шляхетських військ українським повсталим народом на чолі з Б. Хмельницьким та його сподвижниками І. Богуном, М. Кривоносом, Д. Нечаєм, І. Гирею, Ф. Джелалієм, С. Кричевським, С. Мужиловським, С. Богдановичем-Зарудним, М. Гладким, М. Небабою, М. Пушкарем та ін. Тут Б. Хмельницькому пощастило створити майже стотисячне військо, спертися на чотиритисячну кінноту татар, продемонструвати свій військовий геній та уміння використовувати ситуацію для користі повсталих.

Перед пилявецькою битвою Польща "ледь дихала від переляку". Пани, замість того, щоб діяти, "були схожі на грудне дитя, або нерозумного страуса.... Любов до особистої волі їх осліпила до такого ступеню, що вони боялися всякого сильного військового керівника, всякої тямущої у політиці людини, всякого політичного діяча, який би зміг установити власну диктатуру і врятувати шляхетську республіку". "А тому каптуровий сейм (безкоролівський. – П.Г.) замість одного головнокомандуючого призначив трьох гетьманів – сандомирівського воєводу князя Домініка Заславського, короно-

вого хорунжого, безталанного Олександра Конецпольського, коронного підчашія Миколу Острога" Під Пилявцями польську шляхту погубила її м'якотілість, загравання польських гетьманів з козаками, спроба переманити їх на свій бік, бездарність "перини" – Заславського, "дитини" – Конецпольського й "латини" – Остророга; страх перед нібито магічною силою козаків, їх зв'язками (так їм уявлялося) з нечистим духом тощо. Нам уявляється, що саме цей всеосяжний жах перед жорстокістю козаків та їхніх предводителів зумовив те, що "пилявецька перемога дісталася козакам майже без бою", що в ній загинуло "не більше трьохсот чоловік". А сталося це тому, що "триумвіри (керівники) польської армії піддалися паніці першими..., слідом за ними – воєводи, каштеляни комісари, полковники, побігло все, покидавши знамена, артилерію, табір і вози. Підхоплені панікою, жовніри покидали на землю шаблі, рушниці, панцирі... Така панська реальність пилявецької втечі".

Цікавою є картина облоги повсталими військами Львова восени (26 вересня – 16 жовтня) 1648 р. Сучасна історіографія підтверджує, що Б. Хмельницький, оточивши разом із татарами м. Львів, зважаючи на прохання львів'ян, "не забажав руйнувати старовинне місто, погодився припинити воєнні дії і обмежитися контрибуцією з шляхти і міських багатіїв"¹.

Нам уявляється, що взяття Львова зупинила політична комбінація, перед якою виявилася слабкою навіть тогочасна "страшенна козацька сила". По-перше, під Львовом зібралася велика татарська орда на чолі з Тугай-беєм, яка могла зруйнувати не тільки Львів, а й зненацька вдарити по втомленому козацтву. Б. Хмельницькому потрібні були негайно львівські гроші, щоб терміново розрахуватися з союзниками і якомога швидше відправити їх у Крим. Отже, "знищення Львова вогнем не входило у його плани". Передавши татарам 200 тис. дукатів та велику речову здобич, а також взявши певну плату і для свого війська, після двотижневого торгу, Б.Хмельницький відступив до Замостя.

Б. Хмельницький боявся успішного розвитку військових подій. Гетьман не знав, як на поведінку України подивиться Москва, яка на неодноразові звернення гетьмана про допомогу не давала однозначної відповіді. А що як вона, відповідно до Поляновського (1635 р.) договору, виконає щодо Польщі союзницькі умови і вдарить по козацьким землям зі Сходу? Саме ця обставина зумовила лист Б. Хмельницького до Олексія Михайловича ще 8 червня 1648 р., в якому він просив царя допомогти Україні у боротьбі з Польщею та запрошував до взаємного, більш тісного союзу.

¹ Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. – К., 1978. – Т. 3.

Нам уявляється, що Б. Хмельницький як гетьман, у 1648 р. не ставив питання про вихід України зі складу Польщі й здобуття українським народом суверенітету. Факти свідчать, що на початку визвольної боротьби Б. Хмельницькому потрібен був король, який визнав би українські козацькі привілеї і той устрій, який став формуватися в Україні.

Після смерті Владислава IV у листопаді 1648 р. під тиском Б. Хмельницького польський сейм обрав королем Польщі Яна Каземіра, короля слабого, такого, який "не зміг зберегти від загибелі мільйони людських душ..., і який був потрібен козаку Тамерлану (Хмельницькому – *П.Г.*)". Цей факт свідчить, що у перший рік боротьби козацтво, повсталі українські маси домоглися значних для себе успіхів, які варто було б закріпити, але історична доля розпорядилася по-іншому.

У Польщі в ті часи королі повністю залежали від католицької церковної влади, її ідеологів-єзуїтів та їхнього політичного впливу. Про підтриманого Б. Хмельницьким Яна Каземіра говорили, що він "належав до ордену, метою якого була страта єретиків. Дійсно, за його царювання єзуїти у Польщі були силою, яка оволоділа не тільки посадами, а й всіма суспільними справами. Королівські провідники і духовенство у Польщі визначали спрямованість важливих державних інтересів... Слабий умом і лінивий від природи Ян Казимир... цілі тижні присвячував релігійним вправам... Він був здатний ризикувати життям, короною, родом своїм і навіть вірою, якщо вони йому набридали"¹.

Деякі історики помилково вважали, що українське козацтво (Запорозька Січ) проявило себе як руйнівна сила. На думку Куліша, своїм свавіллям запорозька розбишацька голота розхитувала внутрішню та міжнародну стабільність Речі Посполитої, накликала на українські землі татаро-турецькі набіги, робила кримінальні напади на купецькі каравани, пограничні польські, російські, кримські, молдавські та інші території. На його думку, Січ не зупинялася навіть перед знущенням над своїм народом. А тому, не раз стверджував він, це "зłodійське середовище" повинно було бути своєчасно ліквідоване й історія України не зазнала б тієї руйнації, яку вона пережила у XVII ст.

Ось декілька прикладів. Цитуючи Ганновера, П. Куліш пише: "Козаки з деяких людей єврейської національності здирали шкіру заживо, а тіло викидали собакам; деяким відрубували руки і ноги і викидали на дорогу, потім їхали по ним возами..."². Мобілізовуючи мемуари Єгоша Заморови-

¹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб, 1889. – Т. 3. – С. 291.

² Там само. – С. 215.

ча, П. Куліш розповідає про козацькі знущання з людей у 1648–1649 рр. у Барі, Полонному, Львові та інших містах України¹.

Ведучи полеміку з професором М. Костомаровим, П. Куліш пише: "Вбачаючи в козацьких витівках таке, що викликає співчуття та повагу, козакомани (П. Куліш має на увазі насамперед М. Костомарова – *П.Г.*) присвячують цілі томи на відтворення розповідей про те, як розлилися по арені древньоруської культури козаки у супроводі своїх однопумців татар; як вони закликали на свій кровавий бенкет навіжених, безсоромних і жорстокосердних людей всіх племен, всіх нарідів і станів; як дикі полчища їх пройшли вздовж і впоперек всю Київщину, Чернігівщину, Подолію, Волинь, Червону і Білу Русь, як суцільне вогнище, що роздувалося Запорозьким вітром; як не давали козаки спуску ні старим людям, ні жінкам, ні грудним дітям, не відрізняючи благочестивих від злочестивих, православних від кривовірних, знущалися всіляко над жіночою честю, знаходили приємну для звірячого натовпу забаву в тім, щоб спаплюживши дівчину шляхетського звання, нагородити її червоною стрічкою із шкіри, знятої з її ж шиї та грудей; розграбовували церковні гробниці, викидали тіла покійників на вулицю, одіваючись у їх одяг без всякої огиди, без жаху, без сумління совісті і таке ін.²

Розвиваючи цю думку, П. Куліш підкреслював, що подібні вчинки провокували та організовували такі люди, як Б. Хмельницький, М. Кривонос, І. Богун, Д. Нечай, С. Кричевський, Ф. Джемалій., І. Небаба та ін., оскільки самі були жорстокими, схильними до пролиття людської крові. А тому, за його висловом, вони опиралися на декласовані елементи, "на п'яниць, гультьяїв, негідників... широкий потік людей, які займалися розбишацтвом та аморальністю".

На думку П.О. Куліша, невірноважена, непослідовна і нечесна політика Б. Хмельницького щодо козацьких мас, Речі Посполитої, своїх союзників татар та московських царів пояснюється його вихованням у Ярославській єзуїтській школі. Саме цим можна пояснити те, що Б. Хмельницький вів себе дивно та неоднозначно: то він засипав Яна Казимира звістками про свою вірнопідданість, посилав йому "ласкаві та співчутливі листи", просив для себе королівського милосердя, як для покійного слуги та однопумця, "то він постився, подібно Лещу Тучапському, то він молився у стародавніх, створених і налаштованих панським станом храмах, і

¹ Куліш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб, 1889. – Т. 3. – С. 216-217.

² Там само.

лежав по цілій годині ниць перед образами та кликав до себе трьох відьм, які постійно знаходилися при його особі навіть у походах.

П. Куліш зауважує, що Б. Хмельницького, як колишнього єзуїтського вихованця "хвилювали протиріччя між власною величчю та жалюгідністю своїх подвигів, власною висотою і нікчемністю особистого становища, думок про власну безсмертну славу і свідомо вчиненої ним несумісної з цією славою підлості. Серед протиріч, в яких опинився Хмельницький в середовищі православного руського світу не малу роль відігравало його сімейне життя, затьмарене... козацькими брехнями, відсутність в козацькому стані почуття власної і чужої гідності... і, як наслідок всього цього, – непомірне п'янство робило Хмельницького лютим звіром і самою нещасною людиною"¹.

Розповідаючи про відвідання гетьманом резиденції воєводи-русина А. Кисіля, П. Куліш зазначає, що Б. Хмельницький прибув туди не у встановлений час, а "тільки ввечері, п'яний, з кількома полковниками. Всілякі приємні для гетьмана компліменти з боку господаря не діяли на нього... Хмельницькому хотілось бути ні в чому не винним, що властиве для всіх злодюг; він тільки і говорив про заподіяну йому ляхами кривду". У зв'язку з цим, зауважує історик, він забирав від шляхти не тільки Україну, а й всю польсько-литовську Русь. Нарешті п'яний проповідник став умовляти всіх панів єдиновірців зречення від ляхів і приєднання до козаків, як це зробив І. Виговський. "Ляцька земля, – заявляв Б.Хмельницький, – загине, а Русь буде панувати в цьому році і це трапиться незабаром".

Зображуючи образ Б. Хмельницького напередодні зборівської битви, П. Куліш, використовуючи щоденник шляхтича М'ясковського, цитує: "Завтра буде справа і розправа, бо тепер я п'яний. З тієї комісії нічого не вийде. Тепер війна, війна може бути в найближчих трьох або чотирьох неділях. Навчу всіх вас, ляхів: переверну догори ногами і потовчу під ноги, а на останок віддам вас турецькому цареві в неволю"².

При третій зустрічі з Королівською комісією на початку 1649 р., яка повинна була знайти спільну мову з Б. Хмельницьким і примирити його з владою, гетьман ніби заявив: "Шкода багато говорити. Як шукали мене половці за Дніпром, тоді був час трактувати зі мною. По жовтоводським і корсунським ігрищам – був час. Під Пилявцями і Константинополем – був. Нарешті, під Замостям і як вийшов я від Замостя шість тижнів – був. Тепер уже часу нема. Доказав я, чого й не думав спочатку; докажу й далі,

¹ Куліш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб, 1889. – Т. 3. – С. 328.

² Там само. – С. – 366.

що задумав: виб'ю із ляхської неволі увесь руський народ; а що перше воював за мою шкоду й кривду, то тепер воюватиму за нашу православну віру. Допоможе мені в тому вся руська чернь аж до Любліна і Кракова. Не зречуся від неї: бо то наша права рука. А щоб ви не розгромили її та не вдарили по козаках, буде в мене двісті, триста тисяч своїх, та й уся орда при тому... уставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: "сидіть і мовчіть, ляхи!". І дуків, і князів туди зажену. А коли будуть і за Віслою брикатися, знайду їх і там. Не затримається у мене нога жодного князя і шляхетянки в Україні. А коли хтось із них захоче хліба, нехай Запорозькому війську виявляє послух, і з королем не заїдається". А один із полковників вигукував: "Минули вже ті часи, що нас ляхи сідали. Над нашими людьми, християнами, брали вони гору драгунами"¹.

Під час лютневих переговорів штабу Б. Хмельницького з комісією Речі Посполитої (1649) "комісари не бачили гетьмана тверезим. Люди, що його оточували, були також зборищем грубих п'яниць не ліпші і не гірші за тих, що були навколо Сеньки Разіна та Ємельки Пугачова. Стародавній наш Переяслав, який відігравав роль козацької столиці, був схожий на розбійницький притон... Розбиті могили і спаплюжені залишали заслужених у держави людей, валялись навколо, нагадували гірке видовище. Такий вигляд докільля відповідав нічним п'яним оргіям українського Макбета (Хмельницького. – *П.Г.*) з його гадалками-відьмами... Україна, яку покинули втікачі-поміщики як повну чашу..., – гірко зітхає П. Куліш, – в очах комісарів мала вигляд Батієвого нашестя... Зате про "козацьку славу" співали пісень у кожному шинку... Голод, грабежі, розбій та інквізиція – ось що було пред'явлено комісарам, замість колишнього благословенного краю в державі. Саме це викликало озлоблення шляхти, яка, виходячи з нав'язаної їй ситуації, "теж взяла самий дикий акорд з козацькою звірячою жорстокістю – і вийшов пекельний концерт взаємних вбивств та знущань"².

Можна було б уникнути згаданих вище жахливих картин взаємного пускання крові. Б. Хмельницькому, на нашу думку, потрібно було вивчити досвід П. Конашевича-Сагайдачного, повторити його форми і методи боротьби. Міг же згаданий гетьман мирними, виваженими заходами заставити Річ Посполиту поважати козацтво, неодноразово звертатися до нього по допомогу. "1621 рік був для Сагайдачного таким моментом, в якому роль Хмельницького могла б бути ним розіграна з більшою гідністю перед судом історії, без надання рідної землі "на поталу" мусульманському війську і без перетворення цивілізованої країни в руїну.

¹ Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб., 1889. – Т. 3. – С. 361, 370-371.

² Там само. – С. 215.

Більше того, на ньому не лежав би, як на Хмельницькому, докір помсти за особисту образу; він би помстився за паплюження народної релігії, за розкрадання церковного майна... Він був би Кромвелем без терору, без диктатури; саяв би ділом, а не маніфестаціями"¹. Такі люди, як П. Конашевич-Сагайдачний, Іов Борецький та інші патріоти України, якби жили у 1648–1676 рр., то зуміли б по-іншому захистити український народ, знайти б для нього інші, більш цивілізовані методи боротьби.

Безперечно, подібні міркування не відповідали українським історичним реаліям. Не зумівши вибачити Б. Хмельницькому сумного кінцевого результату (втрата державної незалежності, повсюдна соціально-господарська та культурна руїна, міграція українського етносу тощо), неможливо піднятися до наукового осмислення справжніх важелів революції, її всенародного характеру, ролі й місця в ній черні, найбідніших верств населення.

Чернь, просте селянство, бідняки, розорені шляхтою люди піднялися, можливо, на останній бій за власне існування, проти подальшого паплюження колонізаторами всього національного, а єзуїтами – православної віри. Б. Хмельницький лише сперся на них, використав їхню енергію, яка давно визрівала в глибинах ображеної народної свідомості й вибухнула за сприятливих обставин.

Критикуючи Б. Хмельницького, розповідаючи про нього як про "вічно п'яного від горілки та пролітої по-звірячому крові", "непутьового варвара", "мстивого", "жорстокого", "непостійного у своїх думках" гетьмана, мимоволі впадає в око, що Куліш, наприклад, відверто симпатизував діяльності польських коронних гетьманів Я. Жовковського та С. Конецпольського, називаючи їх "реаніматорами" та "цивілізаторами" українських земель, шляхетських воєвод Я. Вишневецького та С. Чернецького, відомих в історії України жорстоких погромників визвольного руху нашого народу. Зокрема, Я. Вишневецького П. Куліш називає "ангелом помсти за козацькі злочинства", великим організатором "роздратованої козацькими злочинствами шляхти", боротьби проти українських козаків-гульняїв, цих "розлючених грабіжників чужого майна", геніальним захисником Речі Посполитої – "цього надійного оплоту Західної Європи" від "винищувальної політики Хмельницького" та руйнівної діяльності керованих ним "п'яниць, гульняїв, волоцюг та негідників"².

¹ Куліш П.О. История воссоединения Руси. – СПб, 1825. – Т.2. – С. 413.

² Куліш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб, 1889. – Т. 3. – С. 210, 215, 217-219, 221, 248-249.

У П. Куліша Я. Вишневецький виступає як герой оборони Збаража, "без якого тут повторилась би Корсунщина". На думку історика, Я. Вишневецький умів пробуджувати у своїх соратників почуття честі або ярості, які робили неможливе можливим і зверхлюдське – звичайним. За ним ішли в бій ті хоругви, які налагодилися до втечі. При ньому не страшно було померти".

П. Куліш із захопленням підкреслює, що оборонці Збаража – поляки під керівництвом Я. Вишневецького – "були людьми благородними" й заслужили "подив і захоплення їх доблестями у боротьбі з тими, які, як у нас пишуть, повстали за свою віру, за свою честь, за своє майно, за своє життя, і яких татари підганяли під штурм Збаража нагаями...". На думку П. Куліша, захист Збаража заслуговує на увагу вчених тому, що люди, які його обороняли від козаків, "були на світі народом, який проявив величну могутність духу і благородну самопожертву, а керівник оборони Ярема Вишневецький – заслужив славу та любов всього польського народу"¹.

Отже, П. Куліш з дивною переконаністю захоплюється героїзмом Я. Вишневецького, його військовим талантом, непохитною волею; яскраво розповідає про нього як про "вождя польської шляхти у боротьбі з українським Тамерланом", який нібито керував "хижацькою ватагою" й організував зруйнування створеної в Україні поляками корисної і для українців цивілізації.

Подібні сентенції П. Куліш писав на схилі літ, змінивши кирило-мефодіївський історичний романтизм юних років на віру в непорушність російської самодержавної системи, в межах якої, на його думку, боротьба за прогрес українського народу не могла проявлятися у мирських, культурницьких та просвітницьких формах. Після виходу в світ сумнозвісного Емського указу (1876) П. Куліш зневірився у революційних можливостях України, дійшов висновку про недержавність української ментальності.

Що ж до вихваляння П. Кулішем Яреми Вишневецького, то тут, на нашу думку, він прагне штучно протиставити руйнівні сили в образі української черні, Запорозької Січі на чолі з Б. Хмельницьким польським цивілізаторам, шляхетним господарникам-колонізаторам, репрезентантом яких, на його думку, був згаданий вище польський полководець. Обіляючи Я. Вишневецького, П. Куліш, з властивою йому послідовністю останніх років життя, зробив спробу принизити роль козацтва в історії України, зобразити схильність Запорозької Січі до бунтарства та силових методів бо-

¹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб, 1889. – Т. 3. – С. 200.

ротьби, звалити на Б. Хмельницького створення всіх передумов, які породили на українських землях – так звану "руїну".

Принагідно буде висловити більш детальне бачення Зборівської битви та укладених після неї документів, відомих в історії під назвами: "Декларація королівської милості", "Маніфест руському народу", "Привілеї руському народу".

Зборівська битва закінчилася першою великою поразкою Б. Хмельницького, яка є логічним результатом неврівноваженої, наскрізь брехливої, нестабільної, антинародної зовнішньої і внутрішньої політики гетьмана. Не може досягнути позитивних результатів керівник, який напередодні битви, у квітні 1649 р., клявся у вірності й добропорядності Москві, обіцяв Олексію Михайловичу допомогти вибороти королівський трон, приєднати Україну до Росії, водночас перед "московськими людьми погрожує, що "ось, мовляв, піду ламаю вашу Москву, все московське царство, та й той, що у вас у Москві сидить, від мене не відсидиться". У цьому ж році гетьман клянеться у вірності кримському хану Тугай-бею, який нібито є для нього "братом, душею, єдиним соколом на світі", з яким його пов'язує "вічна козацька приязнь, яку не розірве ніхто на світі"¹. Водночас, оплачує цю дружбу всебічними викупам, ясиром, дозволом на пограбування південноукраїнських міст і сіл, побиттям козаків та використанням їх у найскладніших бойових умовах. Принагідно нагадаємо, що Хмельницький в одному з листів до Яна Казимира буквально напередодні зборовських подій клянеться, що він завжди буде вірний "королівській милості, як і всій Польщі...", що він зробить все, щоб більше "не лилася християнська кров", в той же час розриває на шмаття переданого послом Смаровським королівського листа, вбиває його та кількох посланців Адама Кисіля.

Варто підкреслити, що поразку Б. Хмельницького зумовили, власне, три фактори: неефективний штурм Збаража, який склався не на користь Б. Хмельницького; ілюзорний союз зі зрадливими татарами, яким незалежний і сильний гетьман України був не потрібний; загравання Б. Хмельницького з Москвою, яке дратувало його союзників та ворогів і яке зумовило зближення Криму з Річчю Посполитою. У результаті Б. Хмельницький змушений був погодитися на куцу королівську "Декларацію", яка військовим хабаром вивела кримського хана з війни, дала право Хмельницькому на самоврядування у трьох воєводствах України та сформування

¹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб, 1889. – Т. 3. – С. 361, 378, 386, 392.

козацької армії із 40 тисяч реєстровців. Решта козаків повинна була повернутися на "круги своя".

Водночас польський король дозволив кримчакам по шляху додому "вогнем і мечем" зібрати з Правобережної України горач, тобто податок. За словами очевидця, у ті дні "до Криму вели полону незчисленну кількість, особливо жінок, дівчат, малих дітей, а чоловіків знищували. Ось чим розплатився Ян Казимир з ханом, а Богдан Хмельницький – з татарською черню".

Умови Зборівського договору (1649) були куцими. Вони не задовольняли Річ Посполиту, оскільки, всупереч бажанням, змусили визнати козацьке самоуправління (щоправда під польським патронатом), поділитися з татарами грішми, що не могло не позначитися негативно на її економічному становищі.

Зборівська угода не влаштовувала й Б. Хмельницького, оскільки не давала йому влади над всією Україною. Не влаштовувала вона й українську козацьку та селянську бідноту, оскільки її положення поліпшували становище лише 40-тисячного реєстрового козацтва. Вся решта залишалася у довоєнному становищі. Показачені мужики були вкрай незадоволені подвигами Хмельницького, обманулися вони у своїх надіях жити за рахунок ляхів, ще менше були обласкані запорожці й менше всіх був задоволений сам козацький батько.

Після Зборівської угоди, Україна задихалася від голоду та дороговизни. Замість грошових людей, збагачених здобиччю, з війни поверталися здебільшого виснажені голодранці, покалічені люди, розчавлені у походах алкоголем. Повернувшись, вони пропивали навіть те, що дома без них наживали їх дружини. Зборівський договір був порушений у тій позиції, яку Хмельницький висунув як першу умову, а також і в наступній статті: унія не була знищена, київський митрополит не засідав у польському Сенаті.

Зборівська зрада татар примусила українського гетьмана шукати нового союзника; силу, яка змогла б приборкати і татар, і Річ Посполиту. Переговори Б. Хмельницького з турецьким послом Османом-Агою дали йому право польській делегації на чолі з Яном Замойським заявити таке: "Ні король, ні Річ Посполита не в силі до чого-небудь примусити мене: бо я собі вільний і буду служити, кому захочу. Вірний у мене помічник турецький цар, наш милостивий пан, а також і цар московський, і всі орди присягли мені... Якщо поляки готуються до нападу, то я негайно оголошую похід". Хмельницький давав зрозуміти, що він сильний, не тільки ляхам, не тільки татарам, але й своїм".

У 1651 р. війна між православною Україною та католицькою Річчю Посполитою вступила в новий етап, пріоритетними військовими цінностями якого стала боротьба за ідеали віри. Попередні сутички розбудили у двох націях спогади століть, виявили симпатії та антипатії великих народів, зачепила інтереси політичних систем і перетворилась, нарешті, у вигляд хрестового походу одних послідовників Христа на інших, що визнавали один одного християнами. Два духовних табуни, що були створені в ім'я одного і того ж божого пастиря, дві церкви, що були сформовані для прославляння одного і того ж творця, піднялися одна проти одної як правовірні проти кривовірних, як благочестиві проти злочестивих... Константинопольський патріарх благословив Хмельницького на духовні подвиги щодо захисту православної віри, пов'язав йому освячений меч, вручив йому предмети святих мощей, покропив святою водою козацьке військо. Це було нововведення у преславному запорозькому війську.

Ідея генеральної зустрічі посполитого рушення та козацько-татарських військ під Берестечком (18–30 червня 1651 р.) належить поручику коронного великого гетьмана, відомому на той час русину-католику, знавцю військової стратегії і тактики Стефану Чернецькому. Передбачаючи цю зустріч, Б. Хмельницький привів свою армію у бойову готовність, розділив козацьку орду на багатолюдні табори, майстерно замаскувавши їх. Але творець цієї благочестивої новизни помітно для всіх мучив себе незрозумілими всім почуттями. Можливо, він краще будь-кого із козаків розумів, що міцність задуманої справи покоїться не на власних силах і засобах, а залежить від непередбачених випадковостей. Можливо, у потаємній розмові із власним розумом і совістю він прораховував і такі варіанти.

Напередодні Берестецької битви вбивство сином Тимофієм мачухи вивело Хмельницького з рівноваги і "військові дії козацтва залежали тепер від того, чи був козацький батько п'яний, чи тверезий. Коли він п'янувався, пило все військо, і тоді не було і мови про дисципліну, слухняність: тоді полковники ховалися у палатках, ватаги черні кидались одна на одну". Подібна характеристика П. Кулішем українського гетьмана напередодні згаданої битви суб'єктивна. Вона породжена упередженням ставленням до Б. Хмельницького як керівника руйнівних сил, як такого, що був ініціатором силових методів боротьби з польським панством, в основі яких була руїна цивілізаторської діяльності Польщі в Україні.

Напередодні Берестейської битви кримський хан проявив незадоволення зближенням Б. Хмельницького з турецьким султаном та його активними контактами з Москвою. Гетьман помітив, що у побратима татарина

щось недобре у задумах. Не заспокоїло його і обіцянка Іслам-Гірея відвідати союзника у козацькому таборі, але гетьман хана не зустрів: він лежав п'яний. Це не можна було приховати від гостя-царя.

Як би там не було, татари під Берестечком прикрили лівий фланг фронту і нав'язали полякам жорстоку рубку. На полі бою загинув Мурза Тугай-бей та тисяча інших видатних людей. "Ядро вбило бунчужного і поранений у ногу хан втік у недосяжну зону".

П. Куліш, з властивим для нього захопленням образом полонізованого русича, оборонця Збаража Я. Вишневецького, з великою майстерністю розповідає читачам, як під Берестечком згаданий воєвода, цей "ненависний і страшний козакам князь Ярема з оголеною шаблею, без панцира, без шапки зробив для поляків славу дня..., розтоптав погані козацькі коні своїми сильними, врятував поляків від татарина"¹. Слід, однак, віддати належне П. Кулішу, що він зумів піднятися над своїми антипатіями щодо Б. Хмельницького й показати, що під Берестечком він зробив вдалу рекогносцировку своїх військ, стратегічно правильно організував козацьку засідку і, властиво, міг виграти Берестейській бій, який тривав уже три години. Та в цей вирішальний момент, ординці, як по сигналу, "розбіглися у всі боки. Став тікати з поля бою і сам хан, покинувши свій ридван, величезний сигнальний барабан і палатку на висоті, разом з чималим ясиром... Помітивши втечу татар, величезний козацький табір зупинився і повільно став відступати". Б. Хмельницький разом з І. Виговським зробив спробу зупинити втечу татар. Але хан, "не давши Хмелю промовити і слова, назвав його зрадником, велів зв'язати йому ноги під животом коня і гнав перед собою до Вешневця"².

Саме ця, писав Куліш, "раптова, загадкова і у всякому разі безсоромна втеча полководця двохсоттисячної армії, коменданта нездоланної для всієї Польщі рухомої фортеці, диктатора-героя, що називав своїх ворогів жидами, страшного змія Горинича, який перетворився у собаку з піджаким хвостом – це небачене в історії кривавих суперечок явище вирішило долю кампанії... О 8-й годині бойове поле стало пустим. На ньому залишилися тільки здивовані своєю перемогою пани з різноплеменними та різновірними жовнірами"³.

Використовуючи спогади очевидців Берестейської битви та різні документальні джерела, П. Куліш змалював барвисту картину поразки коза-

¹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб, 1889. – Т. 3. – С. 236-238.

² Там само.

³ Там само. – С. 238.

цьких військ. Він всебічно проаналізував мотиви зради татар, вивезення з козацького табору Б. Хмельницького та Я. Вишневецького, важкі військові умови, в яких після втечі татар опинилося козацьке військо. Захлинаючись від задоволення, польський автор Освецім писав: "Важливіше за все є те, що ми перемогли на полі бою зловредного звіря Хмельницького і багаточисленну запорозьку саранчу... Очевидно, від часу битви під Грюнвальдом вітчизна наша, а, можливо, і весь світ, не бачили такої знаменитої битви. З обох сторін у ній брало участь приблизно 500 тисяч чоловік. Цьому не повірять ні іноземці, ні, можливо, навіть наші нащадки. Очевидці самі більше дивувалися, ніж вірили. Протягом кількох годин трапилося те, що ми вважали неможливим, а саме: відбувся розрив орди з Хмельницьким... Ніколи ми не воювали з таким успіхом і з таким малим пролиттям крові"¹.

Розповідаючи про наслідки поразки козацьких військ під Берестечком, польські хроністи не шкодували фарб для розпису цієї трагічної для України і щасливої для Польщі картини. "Настав нарешті час, – писали вони, – здійснити панську помсту за пограбовані козаками їх господарства".

Поразка під Берестечком доповнилася трагічним розгромом 26 червня 1651 р. українських військ наказного гетьмана Небаби у Білорусії та вторгненням литовського воєводи Януша Радзивіла у Північну Україну.

У таку годину козаки могли б видати полякам Б. Хмельницького, якби той був серед них. Можливо, саме тому Б. Хмельницький не повернувся до берестейського табору, який терпів поразку. Там був прояв паніки цивільного українства у військовому таборі, безпорадна втеча переляканих людей, боротьба між козаками за штучно створену переправу тощо. Натовп, що від жаху втратив розум, робив греблю із власних розтоптаних тіл. Все топилося, задихалось і хаотично гинуло. Поряд із цим загони, що врятувалися від знищення, під керівництвом Богуна влаштували запеклий опір. Наприклад, один із загонів зміцнився на острові і вирушив випити гірку чашу смерті. Довго захищалися козаки без всякої надії на порятунок... Дивуючись їх мужності, М. Потоцький пропонував їм помилування. Не захотіли прийняти його від ляха, від перевертня. Стоячи по пояс у воді, козаки відбивалися до тих пір, поки не перестріляли їх поодинці.

Битва під Берестечком принесла перемогу Польщі, дала їй можливість помститися українському народові за нанесені раніше образи і поставити його у жахливі умови, залити козацьку землю новими потоками

¹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб, 1889. – Т. 3. – С. 240-241.

крові. І польська шляхта сповна використала цю можливість. Але у цій крові по-новому хрестилася наша Русь. Після того, що відбулося між представниками двох республік під Берестечком, солідарність віри папської з вірою козацькою во ім'я Христа – зникла. Тобто битва під Берестечком, з одного боку, була однією з великих перемог поляків над козацькими частинами, з іншого – остаточно розвела церковні конфесії на різні сторони барикад, поставила крапку в можливості примирення православ'я з католицизмом і зробила першу незворотну розчистку на шляху до союзу України з Росією.

При цьому унаслідок цієї перемоги, Ян Казимир неначе у чарівному сні опинився на висоті великого, всемогутнього і непереможного монарха.

Події під Берестечком, знайшли відгук у середовищі польського народу. За словами польського очевидця Освеціма, позашлюбний син Владислава IV Костка Наперський (справжнє ім'я Симон Бзовський. – *П.Г.*) у червні 1651 р. підняв у великій кількості людей, і переконував їх, щоб вони помстилися панам за свої кривди..., що тепер, мовляв, для цієї боротьби трапилася справедлива нагода, оскільки є гарна домовленість з Хмельницьким і татарами. Якби битва під Берестечком закінчилася перемогою козаків, то польський послідовник Хмельницького dokonав би шляхетську республіку, і на широкому просторі між двох морів були б розв'язані вигадки про діяльність польських культурників. Але шляхта і городяни вчасно озброїлися і Костка був виданий уряду власним гарнізоном. У нього знайшли універсали Хмельницького, які закликали чернь до оволодіння Краковом та до знищення шляхетського стану. 11 липня Костку покарали насадженням на кілок. Костка прийняв свою страшну смерть спокійно. Прості люди Польщі співчували українцям. Наливайкові помисли переходили у Польщі з покоління в покоління; вони були співзвучні душам широких народних мас, на яких в Україні опиралася Хмельниччина.

На нашу думку, після берестечкової поразки в Україні відбулися події, процеси і явища, які прискорили зближення гетьманського козацького уряду з Москвою, а також укладення Білоцерківського договору Б. Хмельницького з Річчю Посполитою як результату безвихідного становища Запорізького Війська.

Під Берестечком татарські війська не тільки залишили поле битви, а й тікаючи до Криму, орда палила, грабувала і, не задовольнившись ясином, знищила 6 тис. козаків, які спішили під Берестечко із Паволочі, а чигиринців, які зібралися виручати козацький табір, розігнала. Іншими словами, кримська орда перетворилася, власне, у військового союзника

Польщі й своїми діями загнала Б. Хмельницького у глухий кут. Один із польських очевидців доносив королю, що "хан відпустив Хмельницького тільки в сорочці та в кожусі, вдогонку ще й відшмагавши його нагайками, та взяв з нього значний викуп".

По Україні прокотилася нова хвиля голоду, яка зачепила не тільки селян, міщан, козацьке військо, а й польських окупантів. Галицький стольник Андрій М'яковський доносив Яну Казимиру, що польське військо на Україні охопив "такий голод, якого людська пам'ять ще не знала.... У цьому краї не залишилося ні міста, ні сіл, тільки поле та попіл. Не видно ні людей, ні живих тварин".

Одночасно, оборона Триліс, Фастова показала, що український народ ще не зломлений. Все бездомне, сміливе, хижє, піднялося знову. Малоросія по-старому стала дихати війною, яка жилася помстою панам за їх розправи від імені королівського уряду. За тих складних обставин боротьба української черні могла мати подальший успіх лише при наявності у Б. Хмельницького більш вивіреного і стабільного союзника.

Хмельницький знав, що польсько-руська шляхта не вибачить йому своєї ганьби та своїх втрат. Козацька чернь теж знала, що її чекає розплата за ті страшні злочинства, які вона ось вже четвертий рік здійснює у Малоросії, прикриваючись боротьбою за православну віру. Звідси між козацьким ханом (Хмельницьким) і козацькою ордою виник тісний зв'язок самозбереження; звідси з'явилося обов'язкове для козацького батька прагнення під царську високу руку, як під єдине надійне сховище від покарання. Хмельницькому необхідно було добити шляхту, "очистити" землю від його заклятих ворогів, або, в крайньому разі, зовсім обезсилити її: тільки тоді він міг екуїлібрувати між магометанським та християнським світом. Але він ніколи не думав бути вірним підданим царським, про це нас переконують його сподвижники і приємники Виговський, Тетеря і Дорошенко.

Ці промосковські думки глибоко ятрили душу Б. Хмельницького під час переговорів з поляками про мир та під час підготовки та прийняття Білоцерківського договору (18 вересня 1651 р.), який "не відповідав честі й гідності Речі Посполитої, але його породило безвихідне становище Коронного війська...". Білоцерківський договір не влаштовував ні Б. Хмельницького, ні керівництво козацького війська, ні широкі верстви тогочасного українського суспільства, які до цього у боротьбі за свою свободу пролили річки людської крові, причинили стільки нещастя і мук не тільки шляхетському, а й козацькому народу. Факти свідчать, що козацький батько (Б. Хмельницький. – П.Г.)

умів тільки п'янствувати та злитися. Злився на панів за те, що не дали йому знищити ляхів. Злився на татар за те, що ці злодії по ремеслу билися відважно тільки під час настрою, а потім лякалися і нагороджували себе за похід взяттям у полон своїх союзників. Злився на москалів за те, що не хотіли брати участь у його намірах.

Після наслідків поразки козацького війська під Берестечком – умов Білоцерківського миру, які передбачили козацьке самоврядування лише в одному Київському воєводстві та дозвіл Б. Хмельницькому формувати лише 20-тисячну армію – Україна опинилася у безвихідному становищі. Землі України були малолюдні та голодні. Чимало міст та багаточисленних сіл залишили після себе заросені бур'яном кучугури. Широкі простори колишнього квітучого землеробства та промислів перетворились у таку мовчазну пустелю, які бачив у Південній Русі Плано Карпіні після татарського лихоліття. До цього додавалися страшні картини так званих чорних морових смертей, невблаганний голод, які посіяли в українському народі апатію. У ці важкі часи не боротьба козаків за православну віру та руську народність спонукала мільйони малоруського народу під владу московського царя; а привела їх нечувана бідність, в яку Україна була втягнута козаками, а дорогу до Москви їм показало наше духовенство, у якого польські урядові кола забирали духовний хліб. "Монахи перші повідомили про прагнення малоросів до нового центру російського світу.... Ігноруючи велику службу їх у справі руського возз'єднання, ми приписували раніше цю рятівну справу... дніпровським гайдамакам, чорноморським піратам, татарським побратимам.... Насправді ж прямими ініціаторами і творцями російського возз'єднання були у нас на півдні ті, хто іменем церкви забороняв козакам "ходити на Москву, на християнський рід"¹.

Ми маємо всі підстави стверджувати, що спочатку визвольна війна українського народу мала вигляд міжусобної, економічної, станової та соціальної. Пізніше, завдяки зусиллям проповідників та оберігачів православ'я, ця боротьба перетворилася у релігійну. "Саме ця релігійна стежка вела нас до Москви. А тому розмови про підданство України Туреччині свідчать про незнання Хмельницького"².

В основі прагнень українського і російського народів до спільного історичного життя, незважаючи на їхню етнічну відмінність, лежала кровна духовна та побутова спорідненість. Цим пояснюється спроба П. Конашевича-Сагайдачного 1620 р. перейти з усім козацтвом на службу до царя

¹ Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб, 1889. – Т. 3. – С. 337-338.

² Там само. – С. 378.

та на його плату "за промисел козацький над ворогами християнства". Водночас ми схвально ставимося до вжитих Київським митрополитом Іовом Борецьким заходів щодо "приєднання польської Русі до Русі Московської" 1625 р. Сагайдачний та Борецький робили все, щоб "не дати гнізда свого в обиду. Один створив козацьку силу, підняв козаків із занепаду... і таким чином несвідомо забезпечив злиття Південної Русі з Північною, вірніше сказати – зробив це злиття незворотнім. Другий – створив силу інтелігентну... і свідомо, як рушій інтелігенції, вів справу до того, щоб Мала Росія не залишилася відірваною від Великої". "Для цих людей приєднання Малої Росії до Великої стало невідкладною потребою не тільки у моральному, а й в матеріальному відношенні... Іов Борецький настійливо переконував козаків, що для них найбільш надійним притулком є Москва¹.

Ведучи переговори на цю тему з представниками Іова Борецького, царські бояри давали їм зрозуміти, що вони мають намір не завойовувати малоруський край, а домогтися торжества в ньому руської віри над латинською, руської народності над польською, бажають злиття відірваної частини зі своїм цілим..., інакше кажучи, вони ставили за мету не приєднувати Малоросію, а возз'єднати Русь. На їхню глибоку думку, возз'єднання Русі могло здійснитися тільки єдністю віри, а не силою козацтва². Отже, П.О. Куліш входження України до складу Росії вперше в історії України визначає терміном "возз'єднання" і вважає, що цю місію впродовж багатьох століть здійснювала православна церква, яка, зрештою, відіграла фатальну роль у переяславських подіях 1654 р.

Ставлення Москви до Б. Хмельницького та боротьби українського народу були неоднозначними. Російський царський уряд щодо визвольних подій в Україні 1648–1654 рр. проводив "вичікувальну" політику. Москва недовіряла Б. Хмельницькому, оскільки той після цецорської поразки в полоні отуречився, що звідси у нього зав'язалася дружба з мусульманами і що він, в разі невдачі у війні з панами, був здатний віддати Україну турецькому султану. Навіть сам Хмельницький неодноразово хвалився, що віддасть султану не тільки українські землі, а й всю Польщу.

Цю московську стриманість нелюбив також і один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького – полковник С. Мужилівський. Перебуваючи в Москві 1649 р. з посольською місією, він розраховував, що зуміє домовитися про більш суттєву з боку Росії допомогу. Але цього не сталося. Повертаючись додому, С. Мужилівський "говорив про Московську

¹ Куліш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. – СПб, 1889. – Т. 3. – С. 378.

² Куліш П.А. История воссоединения Руси: в 3 т. – СПб, 1875. – Т. 1. – С. 230.

державу негожі слова: що, мовляв, у цьому царстві правди немає ні в чому. Цар виголосив йому догану".

Свідченням самоусунення Росії від активної допомоги козакам у війні з панством є листи російського посла Кунакова до царя, в яких він розповідає самодержавцю, що поляки висловлюють йому щиру вдячність за те, що він не скористався їх великим занепадом, не ввів війська на українські землі й не вчинив шляхті ніякої неправди у їх вдовиний час.

Така російська стриманість пояснюється негативним ставленням російських урядовців до дніпровської козащини. Негативний імідж козацькому батькові, керованому ним війську постійно створювала польсько-шляхетська пропаганда. Зокрема, польське панство невтомно переконувало російських урядовців, що віра не була причиною козацького бунту, що, мовляв, "козаки однаково святотатствували, як в римсько-католицьких костьолах, так і в греко-руських церквах, що Б.Хмельницький у своїх листах до польського короля та турецького султана постійно запрошував їх до спільного походу на Москву; що 1652 р. він вів одночасно переговори з Річчю Посполитою, Оттоманською Портою та Москвою і всім трьом обіцяв вірнопідданство, що український гетьман неодноразово хвалився допомогою татар і турецьких підкріплень, захопити Польщу, Литву і добратися до Москви", що Хміль та більша частина його козаків схильні висвятити себе у віру Магомета тощо. Та, незважаючи на такі трактування, реальна дійсність підказувала російському уряду, що широкі маси українського населення дивилися на козаків, як на борців за православну віру, а на московського царя – як на свій останній надійний притулок у безрадісному майбутньому. І коли польське панство вирішило нав'язати знакові для нього бої під Батогом (20–23 травня 1652 р.) та Жванцем (вересень–грудень 1653 р.), Б. Хмельницький "умоляв царя негайно допомогти йому зберегти церкви та монастирі від плундрування, а християн – від знущань".

Б. Хмельницький у своїй зовнішній політиці раз за разом, наступаючи на одні й ті ж граблі, запрошує в українські землі татар, які ніби повинні були допомогти у боротьбі проти поляків. Невже він не бачив, що маючи стільки орди, Іслам-Гірей не дбав про війну з Яном Казимиром. Обтяжений ясиром, він завжди запрошував поляків до примирення, які, як правило, удавалися хану на славу.

Дратувала і татарська сваволя в Україні. Від такого союзника цілі області втрачали населення. Запросивши хана для спільної війни з панами і не маючи чим кормити орду, козацький батько обмежився наданням звільненого ним руського (українського) народу у жертву ясирикам.

Запустіння та убогість Малоросії стали для кримських грабіжників невідгідною умовою союзу. Нарешті дружбі з татарами, якою так хвалився Хмельницький, наступив кінець. З огляду на такі, скажімо відверто, сумні й трагічні як для Польщі, так і для України наслідки кровопролитної боротьби українців із поляками, грабіжницького та зрадливого союзу з кримськими татарами, варто винести свій важкий, однак справедливий і безкомпромісний вирок тим, хто створив умови для української руїни.

Можна ненавидіти наших наливайківців, які грабували Могилів та інші православні міста безжалісніше іноземців, а потім робили спробу втекти із Солонецьких окопів, залишивши на поталу польським панам підмовлену до повстання козацьку масу. Більше, ніж наливайківців та інших, подібних до нього повстанців, ми зневажаємо хмельничан, які зіпсували всі причетні до них стани, згубили небачену кількість православних по цю та ту сторону Дністра, показали туркам шлях до захоплення Подолії і посіяли у майбутньому ті чвари, яким кінець поклали тільки Петро I та Катерина Велика, які зуміли знищити, нарешті, ці дві союзні орди, що так довго гальмували державні успіхи Південної Слов'янщини. Ми зобов'язані висловити наші щирі переконання з цього приводу без всяких недомовок. Нехай панегіристи погромів і всіляких злочинів не возвеличують все віршами і прозою названих ними українських національних героїв і не затуманюють долі малописьменних людей та не ганьблять нашу пресу.

Відтак, наприкінці 1653 р. урожай, який вирощували афонські, печерські та інші іноки, а також міські й сільські священики, дозрів. Змурдований морально і розорений матеріально народ умовляв царя врятувати його. Що ж до козаків, то їм, крім великого государя, не було куди подітися. Якби Москва їх не приютила до себе, власна чернь видала б їх панам для покорення як спільних ворогів сільськогосподарського та промислового класів, спільних погромщиків та зрадників.

Цікаво, що історики, незважаючи на певні стереотипи, створені навколо образу Б. Хмельницького, керованого ним козацтва, причин від'єднання України від Польщі та передумов входження українських земель до складу Росії, подавали власне бачення тих подій, процесів і явищ, суперечки навколо яких, до речі, не вщухають і донині. В останніх працях все частіше висловлюється і обґрунтовується думка, що локомотивом ідей возз'єднання України з Росією були українські служителі української церкви.

Це єднання, на їх думку, було "плодом багаторічної роботи афонських, печерських та інших іноків, а також міських та сільських священиків". Саме під їхнім впливом козацький батько став патріотом православ'я

і взяв на озброєння весь арсенал їхніх агітаційних та пропагандистських форм. «Козацький батько втратив би останню популярність у Малоросії, якби насмілювався висловити свою огиду до Московської держави перед вихованцями наших монахів і попів.

В результаті тривалих переговорів російський цар Олексій Михайлович Романов 22 червня 1653 р. пише, нарешті, листа Хмельницькому, в якому зазначає, що він:

"... Изволил вас (Україну – *П.Г.*) принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова...

А ратные наши люди по нашему царскому величества указу собираются и к ополчению строятца. И для того послали мы, великий государь, к вам стольника нашего Фёдора Обраимовича Лодыженского, чтоб вам, гетьману, и всему Запорожскому войску, наша государская милость была ведома"¹.

А через 3 місяці Земський собор Росії приймає також рішення про об'єднання України з Росією. Характерно, що в рішенні, уривки якого будуть процитовані нижче, наголошується, що ініціатива про приєднання до Росії витікає з України, що Б. Хмельницький від імені української спільноти тривалий час просить Олексія Михайловича, щоб він "над ними змелосердився і велів їх прийняти під свою государеву високу руку"².

Для втілення в життя позитивного рішення Земського Собору до України прибув боярин В.Бутурлін. Переговори на місці ледь не зірвалися через відмову російського посольства присягнути від імені царя в тому, що Росія не віддасть українців польському королю й не порушить їхніх прав та вольностей. Як зазначають дослідники, "лише усвідомлення цілковитої безвиході, неспроможність власними силами відстояти незалежність, довести до переможного кінця війну з Польщею й домогтися возз'єднання українських земель у межах єдиної держави змусило гетьмана й старшину погодитися на односторонню присягу цареві як протектору"³.

Самовидець свідчить:

"Року 1654... скликав гетьман Хмельницький в Переяславі всіх полковників, сотників і отаманів і сам приїхав у Переяслав... і там рада була, на якій стояли усі полковники і сотники з товариством, що при них було, згодилися бути під високодержавною його величності рукою, не бажаючи

¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. – М., 1953. – Т. 3. – С. 323.

² Там само. – С. 406–407, 413–414; Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 1; З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – С. 292–293.

³ Історія України: навч. посібник / За заг. ред. В.А.Смолія. – К., 1997. – С. 91.

вже більше жодним способом бути підданими королеві польському і давнім панам, ані теж приймати до себе татар; про що на цій раді в тому місяці січні і присягу приніс гетьман Хмельницький зо всіма полковниками, сотниками і отаманською і старшиною військовою...

І зараз по всіх полках розіслали стольників в супроводі козаків, щоб як козаки, так і вийти з усім суспільством присягу принесли... Що по всій Україні весь народ з охотою це зробив. А боярин і дворецький Василь Васильович Бутурлін повернувся до Москви до його царської величності. і чимала радість між народом сталася"¹.

Можна з певністю сказати, що на цей крок Богдан пішов тому, що, мабуть, більше інших розумів, що в разі відмови Україні загрожувала війна на два фронти проти Речі Посполитої та Криму, яка привела б до подальшої катастрофи та розчленування українських земель, або й до цілковитого знищення українського етносу.

Настав час познайомити читачів зі змістом "Березневих статей" Б.Хмельницького. Цей документ датується 21 березня 1654 р. Він є свідченням збереження Росією за Україною основ її державності, витворених нею форм правління й устрою інституцій політичної влади, території, суду і судочинства, армії (60 тис. реєстрових козаків), фінансової системи, територіально-адміністративного поділу тощо. Вимоги Б. Хмельницького викладені в 11 статтях, в кінці кожної з яких канцеляристами записане ставлення до цих вимог Олексія Михайловича².

Залишається відкритим питання оригіналу статей гетьмана. Те, що збереглося для нащадків, нагадує відомчу копіїлю. Та не дивлячись на його форму, документ свідчив про конфедеративний союз Росії й України. В ньому, як у дзеркалі, відображена юридична форма відокремлення України від Польщі.

В статтях Росія визнавала внутрішньополітичний суверенітет України, її соціально-політичний та економічний статус, що склався в процесі визвольної війни. Статті давали можливість Україні довести визвольну війну до переможного кінця, завершити формування великої національної держави. Цей документ був правовою основою майбутніх поколінь України в їх боротьбі за суверенітет своєї держави³.

¹ Літопис Самовидця. – К., 1878. – С. 35–36; Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 1. З найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – С. 295–296.

² Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 561–563.

³ Чернявський М. Переяславська умова і "Статті Б.Хмельницького" // Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – С. 5–55; Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з

Деякі історики обґрунтували думку, що українській старшині та православній митрополії приймати російське підданство не хотілося. Чимало представників козацької верхівки розцінювали прагнення до московської протекції як зраду. Їх відносять до "представників правової непокірності, буйства та кочівного побуту". Вони розуміли, що Москва повинна буде підпорядковувати їх неупорядковане життя своїм суворим законам та жорстким звичаям. А тому московська підлеглість була ненависною як Б. Хмельницькому та І. Виговському, так і іншим знатним козакам, які були виховані у дусі особистої шляхетської свободи. Найбільш ненависним воно було самому Б. Хмельницькому. Він, мовляв, жахався Москви. Секретні бесіди з її майбутнім зрадником – Виговським заспокоювали його душу перспективою нових політичних комбінацій.

Б. Хмельницького гнітило, що російське посольство називало український народ і козацтво "вічними холопами". Безцеремонна відмова послів дати присягу, що Росія збереже в Україні законодавство та звичаї, завела гетьмана у безвихідь, поставила Переяславську акцію на грань зриву.

Ускладнило перебіг подій і те, що московському царю не присягнули Сірко – отаман Коша Запорозького, Богун – Вінницький полковник зі своїми козаками. Не присягнув ще в Києві митрополит Сильвестр Косів та Печерський архімандрит Йосип Тризна з попами і ченцями. Очевидно не хотіли московському патріарху підкорятися.

Російському посольству і в голову не приходило, що кадрами запорозьких бунтівників і керівниками козацьких каверз були шляхетні козаки. Москва була їм не до смаку своїм виструнченим управлінським структуруванням, а московські порядки уявлялися їм гіршими турецьких. Ворожий, зверхній та упереджений погляд на Москву був справою систематичної пропаганди польських наставників. Саме в цьому було заховане "козацьке зрадництво" від Хмельницького та Виговського до Мазепи та Орлика. Якщо додати до цього, що "царської милості не сприйняв і київський митрополит Сильвестр Косів, то у майбутньому Москва матиме справу не тільки з Польщею, а й з політичними інтригами з боку політизованих українців".

Історики переконливо висвітлили події Переяславської Ради. Вони дали варту уваги характеристику поведінки російського посольства на чолі з боярином В.В. Бутурліним, української старшини під проводом Б. Хмельницького, впливових людей конфесійних установ, очолюваних

московським царем Олексієм Михайловичем // Там само. – С. 91–156; Оглоблін О. Українсько-московська угода 1654 // Там само. – С. 156–221; Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – С. VI.

Сильвестром Косовим, широких мас гетьманщини, а також подій, процесів і явищ. Український народ, приєднуючись до Росії (8 січня 1654 р.), усвідомлював, що на противагу польському сейму "Земська дума була органом скромним, тихим, антиліберальним. Для неї було властиве відчуття майбутньої величі Росії. Українське суспільство, прямуючи до Росії, усвідомлювало, що воно покидає державу, яка вичерпала себе і не зможе запропонувати йому нічого кращого, крім образ, амбіцій і насильства.

У тогочасній Речі Посполитій в уявній свободі була прихована польська слабкість, водночас у Москві в уявній неволі нуртувала російська сила; там проявлялася застаріла рихлість шляхетської рівності, тут відчувалася юність загального підпорядкування. Там потік політичного життя зримо доходив до свого кінця, тут воно тільки починалось і мало широкі необмежені перспективою. Але найбільш яскраву протилежність між тією та іншою сценами складали релігійні ознаки.

На польських урядових зборах вищі представники церкви виголошували промови як державні чиновники. У Московській земській думі оточений церковним синклітом патріарх підвищував голос лише тоді, щоб благословити свого царя і всю його державу на подвиг звільнення стародавньої Руської землі від іноземних поневолювачів, обіцяючи просити Бога, Пресвяту Богородицю і всіх святих про допомогу та подолання. Саме так було санкціоновано у Москві розрив хаотично складеної гетьманської республіки, відокремлення руського елемента від польського і залучення до російського центру нових сил.

Дехто зображав справу так, ніби у Переяславі 8 січня 1654 р. зачитували приготовлені умови, за якими Україна повинна з'єднатися з Московією. Зауважимо, що ні якихось умов, ні так званого Переяславського договору з царськими уповноваженими не було і, по духу Московського самодержавства, бути не могло, козаки цілих шість років безперервно умовляли Східного царя взяти їх до себе у підданство, і великий государ, нарешті, зжालився: і то не над ними, а над православною церквою у Малій Русі. Промова В. Бутурліна, підготовлена для нього царською думою, не згадує ні про які зобов'язання з боку царя: милість, милість і милість, більше нічого козаки не чули від царських уповноважених. Москва знала, що козакам подітися нікуди. Москва бачила, що Малоросія, волею долі, сама прийшла до великого государя і що повернення її до польської розгнужданості немає, а тому і розмовляла з козаками в імперативній формі. Тобто, заяви істориків про якісь нібито дані після козацької присяги московськими боярами від імені царя клятвені обіцянки є вигадкою і не підт-

верджується джерелами. Навпаки, на кожному кроці ми зустрічаємо письмові свідчення, де російські чиновники заявляли у Переяславі, що вони "ніколи не присягнуть за свого государя..., що государю не личить присягати підданим..., а людей, які не розуміють цього, присікати за поширення негідних чуток".

І на завершення аналізу Переяславської Ради підкреслимо, що на початку березня 1654 р. від імені Б. Хмельницького та всього Запорозького Війська український військовий суддя С. Зарудний та переяславський полковник П. Тетеря "били чолом до землі й просили вельми царя про прийняття та виконання умов 26 пунктів пред'явленої ними петиції". З приводу цього документа зазначимо, що ні умов, ні договору в козацькій петиції немає. Це, на нашу думку, породжує різного роду домисли, ніби договір Хмельницького існував, але якимось, кимось, десь і хтось його загубив. Від цього взаємовідносини Росії і України уявляються любителям козацтва у неправдивому вигляді, звідси народжуються антиросійські прагнення українських патріотів, але спотворення понять про Хмельниччину у нас відбувалося завжди".

Отже, про Переяславські події історична наука залишила нащадкам досить чіткі й обґрунтовані відомості. Посіяна у малоросійському суспільстві вихованцями єзуїтів упередженість проти Москви була підтримана фальшивими літописами, підробленими документами, псевдоісторичними монографіями, видумками поетів-невігласів про козацьку старовину, і ця розумова язва до того проникла у слабкі голови, що вигадки про ставлення козаків до двох ворогуючих держав знаходять ще і в наш час довірливих читачів.

Ми маємо всі підстави стверджувати, що Переяславську Раду 1654 р. потрібно внести до тих знакових подій, які істотно і позитивно вплинули на послідуєчий суспільно-політичний, соціально-економічний та культурний розвиток українського народу. Оцінюючи цю подію, академік П. Толочко справедливо зауважує, що Переяславська Рада була фактором "найменшого зла". На його думку, "союз з Росією у тих історичних умовах був єдино прийнятним", оскільки союз з Оттоманською Портою та її васалом кримським ... "був цивілізаційно непридатним". Поділяючи ці думки, ще раз підкреслимо, що незаангажоване дослідження цієї проблеми обов'язково приведе до висновку, що інші варіанти тогочасних союзів України породжували більше лиха, ніж того, якого реально зазнала Україна у складі Росії.

Матеріали нещодавно опублікованої книги "Переяславська Рада 1654 року"¹ засвідчують, що палкі суперечки істориків, політологів і суспільствознавців щодо оцінки ролі й значення цієї події для історії українського народу, не вщухають від дня прийняття її документів. Одні автори публікацій у згаданому збірнику з жаром доводять благотворний вплив переяславської акції на самопочуття українського народу, інші – заперечують це, вважаючи, що вона була, за висловом дослідника В. Кравченка, "глибокою помилкою Богдана Хмельницького", який нібито не мав "політичної та державної мудрості"².

До 350-ї річниці Переяславської Ради з'явилася низка чергових публікацій, які знову заходилися перетрушувати те, що вже давно всім відомо й набило оскомину на зубах істориків. Серед них, наприклад, стаття заступника головного редактора журналу "Сучасність" С. Грабовського "Переяславська Рада: міфи і її відлуння", у якій з апологетичною однозначністю стверджується, що "Переяславська Рада є однією з найчорніших сторінок української історії"; що Україна доби Б. Хмельницького не використала "шансу державного самоствердження" і що "саме Переяслав не був найкращим варіантом його реалізації"; що Україна, об'єднавшись з Росією, на десятки років втягнулася у виснажливі війни з Польщею та іншими країнами, обумовила своє господарське розорення, обезлюднення земельних обширів та розрив торгових зв'язків з Європою тощо. Стверджуючи це, автор не є оригінальним. Його статті є сучасним переспівом думок тих авторів, які висловлювали подібні твердження ще на зламі ХІХ–ХХ ст. Такі переспіви, на нашу думку, мають право на існування, проте позначені упередженістю і заважають всебічному науковому трактуванню проблеми. Не можна, наприклад, не помітити, що ще кирило-мефодіївці, у програмних документах та своїх працях про козацтво, його боротьбу за соціальне та національне визволення, про Б. Хмельницького та закономірність вчиненої ним Переяславської Ради висловили думки, які вражають дослідників актуальністю, зрілістю та об'єктивністю³. Зокрема, П. Куліш зумів дати добі Б. Хмельницького в багатьох випадках правильну соціальну характеристику; показати, що визвольна боротьба (1648–1654) не тільки ліквідувала кріпосне право, запровадила виборність сотників, полковників та гетьманів, а й породила нових землевласників, гнобителів, які з часом стали такими ж лютими для народу, як і російські

¹ Сохань П. С. Переяславська рада 1654 року. – К., 2003. – С. 496.

² Там само.

³ Гончарук П. С. Історичні погляди кирило-мефодіївців. – К., 2002. – С. 126-146.

кріпосники. Розвиваючи цю думку, Т. Шевченко у безсмертному творі "І мертвим, і живим..." писав, що після визвольної війни українська старшина розпинала український народ "гірше ляха", з його ребер "точила праведную кров" і кувала в "свої кайдани". Підтримуючи Кобзаря, П. Куліш у романі "Чорна рада" (1846) показав, що під час війни козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство захопили собі найкращі землі, принесли народу своє гноблення. "Один свиту золотом гаптує, – розповідають селяни у цьому романі, – а інший, може, й сірчини не має; один оком своїм сіножатею не займає, а ми ось з половини косимо. А вибивались з-під ляхів усі укупі"¹.

Варті уваги думки з приводу однієї з найважливіших історичних подій в житті українського та російського народів – союзу України з Росією. Дехто з українських та польських істориків, як уже було сказано, впродовж багатьох десятиліть у працях на цю тематику прагнули довести, що начебто Б. Хмельницький, возз'єднавши Україну з Росією, зробив помилку, що з цього боку його діяльність була злочинною. Чимало авторів вважає, що Переяславською Радою був порушений порядок, який визначила Україні доля, і бог відступив від подальшого керівництва долею України. Вони прагнули довести, що нібито негативне ставлення до російського народу було властиве багатьом культурним і політичним діячам України.

Чимало істориків, письменників, політологів вважають, що приєднання України до Росії було результатом гіркого похмілля гетьмана Б. Хмельницького.

Уважне вивчення історичної спадщини це спростовує і засвідчує, що союз України з Росією відноситься до найважливіших подій в житті українського і російського народів. П. Куліш, наприклад, підкреслював, що в основі цього історичного акту лежало не стільки бажання одного Б. Хмельницького, або якоїсь групи людей, скільки одвічне прагнення народних мас до спільного життя з однорідним та одновірним російським народом. За висловом колеги П. Куліша М. Костомарова, ця ідея в Україні "була єдиною пружиною, яка рухала всю історію народу упродовж століть, там (в Україні. – П.Г.) всякий, хто тільки не загубив руського почуття і має можливість діяти в політичній сфері, розумів її (ідею возз'єднання. – П.Г.), хоч би і недосконало... Одним словом, це з'єднання було довго постійним завданням російської історії"².

¹ Куліш П. Чорна рада. – К., 1990. – 255 с.

² Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – СПб, 1846. – Т. 78. – С. 23, 24.

Багато знавців переяславських подій, зазначали, що після Переяславської Ради український народ на всіх крутих поворотах історії зберіг вірність російському народу, що спроби деякої частини української козацької старшини відокремити Україну від Росії не знаходили підтримки з боку українського народу і, як правило, зазнавали краху"¹.

Водночас Т. Шевченко, М. Костомаров та П. Куліш підкреслювали, що царські воєводи та чиновники під виглядом боротьби з ворогами престолу займалися пограбуванням та розоренням багатьох українських міст і сіл, що царський уряд та його сатрапи з перших днів возз'єднання почали проводити політику обезземелення українського селянства, обмеження участі народних мас у громадському житті, перешкоджати розвитку національної культури тощо.

Та своєї відвертої ненависті до російського царизму та його антинародної кріпосницької політики вони ніколи не переносили на російський народ. Вони вважали, що в українського і російського народів спільна доля, спільне горе і спільний ворог – царизм та поміщики. Враховуючи це, прогресивні лідери українського народу закликали російський, український та польський народи тісніше єднати свої ряди, спільними зусиллями виступати проти спільних ворогів.

Отже, досліджуючи причини та характер селянсько-козацьких повстань кінця XVI – середини XVII ст., визвольної боротьбу українського народу під проводом Б. Хмельницького, союзу України з Росією, ми спробували зробити низку висновків та узагальнень, які можуть бути додатковим вагомим внеском у демократичне трактування згаданих подій, мати гостре політичне спрямування, оскільки широко висвітлювали визвольний рух.

¹ Костомаров Н.И. Мысли об истории Малороссии // Библиотека для чтения. – СПб, 1846. – Т. 78. – С. 23,24.

Розділ 6

СМЕРТЬ КОЗАЦЬКОГО БАТЬКА

Важливість порушеної теми полягає в тому, що соціально-економічні та політичні зміни у перші роки національно-визвольної війни (1648–1654 рр.) позначилися, передусім, на становищі та поведінці усіх прошарків українського народу. Українське козацтво, наприклад, перетворилося на привілейований стан суспільства, його старшина розширила джерела її формування та соціально-політичний статус. Посилилась роль православного духовенства, а православна церква в очах українського населення стала надійним оплотом усього національного, українського. У запеклій боротьбі селянство завоювало особисту свободу й право земельної власності. У ході війни сталися значні зміни у структурі, соціально-економічній та політичній вагомості найбагатшої частини міщанства – купецтва.

Словом, українська спільнота набрала оновленого вигляду, прагнула за всяку ціну довести боротьбу з Річчю Посполитою до переможного кінця, використовуючи для цього нові союзно-політичні блоки, поява яких проходила у складний міжнародний обстановці та важких родових муках.

Цей період багатий на складні різновекторні історичні повороти. Дослідження причин тогочасних чвар в українському суспільстві, аналіз процесів, які обумовили в його середовищі громадянську війну, виникнення протиріч між Україною і Росією хвилює дослідників і сьогодні. Тим більше, що саме цей період привів до руїни створеного Хмельницьким нового українського суспільства.

Для висвітлення теми ми спиралися на такі джерела, як: "Жалувану грамоту царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей" (27 березня 1654 р.)¹; Листи Б. Хмельницького до князя Трансильванії Юрія Ракоці (від 22 березня, 31 грудня 1656, та 26 січня 1657 р.)², шведському королю Карлу Густаву (16 листопада 1656 р.)³; "Гадяцький трактат" Івана Виговського⁴; "Переяславські статті", схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького (17

¹ Воссоединение Украины с Россией // Документы и материалы: в 3 т. – М., 1953. – Т. 3; 1651–1654 гг. – С. 568–569; Історія України. Хрестоматія: у 2 ч. – К., 1996. – Ч. 2. – С. 146–147.

² Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С. 481–482, 559–560.

³ Там само. – С. 545–546.

⁴ Україна: наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 147–152.

жовтня 1659 р.)¹; "Московські статті", схвалені царським урядом під час перебування в Москві І. Брюховецького (22 жовтня 1665 р.)²; Літопис С. Величка та інші.

У згаданих вище джерелах дослідники помітять, що найголовнішим для російського царя було утримання України в рамках "царської волі і в слухняності навіки". Та історична дійсність розвивалася за іншим сценарієм. Помисли російського уряду не завжди залежали від волі царів.

Якщо хтось із тогочасних українських провідників свою зовнішню і внутрішню політику відмежовував від Москви, то це робилося насамперед, тому, що багато російських політиків забували обіцянку одного із авторів возз'єднання – Олексія Михайловича: "Богданові Хмельницькому, гетьманові Війська Запорозького, і всьому нашому царської величності Війську Запорозькому перебувати... у своїх попередніх правах і привілеях і в усіх статтях"³. Грубе порушення цієї обіцянки збурювало українське суспільство, примушувало його змінювати вектор своєї зовнішньої політики, шукати альтернативних союзних комбінацій.

Заслуговують на увагу наукові праці з цих проблем таких дослідників, як: О. Апанович, В. Герасимчука, В. Голобуцького, М. Грушевського, К. Гуслистого, С. Наріжного, О. Оглобліна, М. Петровського, М. Стадника, Ф. Шевченка та ін.⁴ У працях згаданих дослідників порушуються питання про соціально-політичні процеси в Україні після Переяславської угоди, воєнні успіхи й перші непорозуміння України з Росією, пошуки нового союзника і загострення відносин з Росією, смерть Б. Хмельницького й боротьбу І. Виговського за зміцнення своєї влади та відрив України від Росії, обрання гетьманом Юрія Хмельницького, розкол України в 60-х рр. тощо.

¹ Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 1. – С. 496–499; Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 1: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр XIX ст. – К., 1959. – С. 311–313.

² Полное собрание законов Российской империи. – Т. 1. – С. 616–621.

³ Воссоединение Украины с Россией – Т. 3. – С. 569.

⁴ Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії 50–70 рр. XVII ст. – К., 1961; Герасимчук В. Виговський і Гадяцький трактат // Зап. НТШ. – Львів, 1904 – Т. 59–60; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // Зап. НТШ. – Львів, 1904 – Т. 59–60; Грушевський М. Історія українського козацтва: в 2 т. – К., 1913–1914; Гуслистий К. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К., 1954; Наріжний С. Гетьманство Виговського // Пр. Укр. Висок. пед. ін-ту ім. Драгоманова. – Прага, 1929. – Т. 1; Оглоблін О. До історії руїни // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – 1928. – Кн. 16; Петровський М. З життя П. Дорошенка на Московщині // Зап. НТШ. – Львів, 1930. – Т. 100; Стадник М. Гадяцька унія // Зап. укр. наук. тов-ва. – К., 1910–1911. – Т. 7–8; Шевченко Ф. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959.

Одночасно слід зазначити, що події другої половини 50–60-х рр. знайшли відображення у художньо-історичній літературі. Зокрема, цікавими історичними подіями тих буремних років просякнуті романи та повісті Г. Бабенка, В. Будзиновського, Б. Загорулько, В. Куликовського, П. Куліша, І. Нечуй-Левицького, З. Тулуб та багатьох ін.¹ На основі багатьох історичних джерел письменники досить правдиво і яскраво показали боротьбу козацької України проти оскаженілої магнатської Польщі, схильних до грабунків, взяття ясиру кримських татар, порушника своїх обіцянок Росії. Історичні постаті І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Дорошенка виписані авторами в основному правдиво, з їх сильними і слабкими рисами характеру. Використання художньо-історичної літератури допоможе викладачам і студентам усвідомити тогочасну епоху, відчуття життя і діяльність гетьманів, козацької старшини свободолюбного українського народу.

Возз'єднання України з Росією, як зауважує відомий в Україні вчений-історик В.Й. Борисенко, змінило "розстановку політичних сил в Європі. На політичному горизонті з'явилася коаліція двох держав, здатних на рівних протистояти будь-якому супротивнику". Додамо, що колишній союзник України Кримське ханство пішло на зближення з Річчю Посполитою, що значно ускладнило геополітичне становище козацької держави².

Дослідники правильно зауважують, що після так званого "возз'єднання" над союзниками нависла небезпека війни з Польщею. Швецією, Туреччиною та Кримським ханством. Не дивлячись на це, Росія взяла на себе основний тягар війни, ввійшла у смугу затяжних воєн із згаданими вище державами, потягнувши за собою і Україну³.

Зробимо короткий аналіз військових подій, які провів Б. Хмельницький в останні роки свого гетьманування. Очевидно, варто пригадати спільну боротьбу російських та 20-тисячного українського козацького військ під керівництвом наказного гетьмана, брата останньої дружини Б. Хмельницького

¹ Бабенко Г. Шляхом бурхливим: Повість кінця 17 ст. – К.: Молод. більш., 1931. – 293 с.; Будзиновський В. Під одну булаву. Оповідання з часів першої руїни. – Львів, 1920. – 122 с.; Загорулько Б. Чорногора. Іст. Роман: У 2 кн. – Львів: Каменяр, 1980. – Кн. 1, 390 с.; 1984. – кн. 2. – 366 с.; Куликовський В.М. Мартин Пушкар: Іст. роман. – К.: Рад. письм., 1987. – 311 с.; Куліш П. Чорна Рада // Пантелеймон Куліш. Твори: У 2-х т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1; Нечуй-Левицький І. Гетьман Виговський. Іст. повість. – Львів, 1900. – 340 с.; Тулуб З.П. Людолови: Іст. роман. – К.: Держлітвидав, 1988. – Т. 1–2.

² Борисенко В.Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття. – 2-ге вид. – К., 1998. – С. 224.

³ Рибалка І.К. Історія Української РСР. Дорадянський період. – К., 1978. – С. 158.

Івана Золотаренка у Білорусії. Треба підкреслити, що білоруси тепло ставилися до українського козацтва, перейняли його звичаї, недолюбливали росіян за імперське поводження в цьому краї. Шкода, що під час цього білоруського походу у 1655 р. загинув згаданий вище легендарний наказний гетьман. Його похід продовжував інший родич Богдана – полковник Іван Нечай.

Одночасно необхідно нагадати про драму, яка сталася на українському Поділлі осінню 1654 р. 30-тисячна польська армія Станіслава Потоцького повсюдно зустрічала запеклий опір населення. Коли в містечку Буш на Брацлавщині більшість козаків загинула, оборону рідного міста очолила вдова сотника Зависного Олена. У безвихідних обставинах, щоб не здати ворогам рідне місто, ця мужня жінка висадила у повітря себе і порохований погріб.

В цей час під Уманню під керівництвом Б. Хмельницького та І. Богуна козаки не стільки стрільбою, як голоблями поляків били. Не менш жорстокі бої у 1655 р. були під Львовом, де російсько-українські союзницькі війська нанесли нищівний удар відбірним частинам Польщі. Хмельницький радів з того, що, нарешті, пощастило визволити всі етнічні землі України і йому самому стати "господарем всієї Руської Землі".

Наляканий могутністю козацьких військ в листопаді 1655 р. Кримський хан вимушений був з Україною підписати взаємовигідний мирний договір, за яким татари обіцяли не допомагати більше Польщі у війні з Україною й не виступати проти Росії.

Тут варто підкреслити, що Б. Хмельницький, як далекосяжний політик, перемогу над Польщею вирішив закріпити й по дипломатичних каналах. У нього склалися гарні партнерські стосунки зі Швецією, Молдавією, Валахією і Трансільванією. З деякими із них (наприклад Трансільванією) було укладено союзницький договір. По-суті, у 1656 р. Україна вживалася у коаліцію держав, одна з яких – Швеція – перебувала у стані війни з Росією. Саме ця обставина обумовила те, що в жовтні 1656 р. ледве не відбулося розриву українсько-російських зв'язків.

Цей розрив був обумовлений обурливим для України Віленським перемир'ям (жовтень 1656 р.) між Росією і Польщею, за яким згадані держави вступали в союз, оголошували війну Швеції, не врахували при цьому інтересів України, яка знаходилася із нею в дружніх стосунках. Віленське перемир'я було яскравим проявом імперських амбіцій Росії щодо України. Гетьману Б. Хмельницькому російський цар дав зрозуміти, що з тих привілеїв, які він йому обіцяв, Україна має право лише на один – захищати інтереси Росії, обслуговувати її зовнішню політику, яка вже тоді носила характер повзучої агресивності.

Проявляючи характер, Б. Хмельницький, опираючись на його союз з Трансільванським князем Юрієм Ракоцією, посилає йому на допомогу 20-тисячне козацьке військо київського полковника Антона Ждановича.

Разом зі Швецією, Трансільванією козацькі частина завдають Польщі розгромного удару. Саме в цей момент (грудень 1656 р.) ніколи позиції української держави не були такими сильними й визнаними місцевою владою. Б. Хмельницький ставив перед собою завдання "отримати всю Україну між Віслою та Путивлем".

Сусідні з Польщею держави не хотіли політичної рівноваги в Європі. Рятувати Польщу кинулися Австрія та Данія. Треба віддати належне польській спільноті: вона знайшла у цю важку для неї годину у собі додаткові внутрішні сили, вручила долю свого спасіння талановитому полководцю Стефану Чарнецькому. Трансільвансько-українські війська, зазнаючи поразки, змушені були відступати з Польщі. Польща повстала з попелу, а Україна зазнала чергової невдачі.

У внутрішньополітичному житті Б. Хмельницький добився утвердження спадкоємності гетьманату, як форми управління, своєї особистої влади. Про це яскраво свідчить навіть титул, який він собі присвоїв: "Божою милістю гетьман Військ Запорозьких", а також рішення Корсунської ради (квітень 1657 р.), на якій його син Юрій був обраний наступником гетьманської посади.

Однак варто зауважити, що ця нова форма правління "не мала серйозної ні соціальної, ні політичної опори в суспільстві; вона трималася в основному на титанічній постаті Великого гетьмана та вузькому колі його однодумців"¹. Більше того, започаткований Хмельницьким принцип престолонаслідування порушив старий козачий звичай виборності гетьмана.

Але на більше в хворого гетьмана не вистачило сил. 27 липня 1657 р. Богдан Хмельницький помер у Чигирині.

25 серпня його тіло було перевезено до Суботова й поховано в Іллінській церкві поруч з могилою сина Тимоша. Відійшов у небуття геніальний син українського народу, який втілював у життя споконвічні сподівання людей на волю, добро й державну самостійність. Богдан Хмельницький заклав фундамент величної споруди – Української держави, а завершити її мали нащадки та однодумці². Ці мудрі висновки належать професору В.Й. Борисенку, до яких важко щось додати. Хіба, можливо, те

¹ Історія України: навч. посібник / За заг. ред. В.А. Смолія. – К., 1997. – С. 94.

² Борисенко В.Й. Названа праця. – С. 229.

що великий смуток був у серцях людей. Ця всенародна скорбота передана у щирих словах народної думи:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
То не буйні вітри в темнім лузі бушували.
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали.

Україна, народні маси, сумуючи за Богданом, знали, що його життя і справи були віддані боротьбі за єдність і самостійність держави. Це забезпечило йому видатне місце не тільки у вітчизняній, а й світовій історії, у нетлінній пам'яті нащадків. Вони ніколи не забудуть, що:

Б. Хмельницький зумів об'єднати всі патріотичні сили навколо великої ідеї національного визволення. Він зумів спрямувати енергію народних мас на розбудову соборної держави та виборення нею незалежності. Хмельницький вперше зробив спробу розробити наріжні принципи національної державної ідеї. Гнучкість його соціально-економічної політики обумовила класову стабільність, не допустила вибуху громадянської війни на перших етапах творення української держави. Богданові пощастило приборкати охлократичну стихію, здатність українського середовища до отаманства. Та найбільше виявився талант Хмельницького як воєначальника, військового стратега, творця національних збройних сил, новатора військової справи. Його тонкий дипломатичний талант дозволив забезпечити прорив на шляху до міжнародного визнання козацької України¹.

Як уже було сказано, на раді у Чигирині незадовго до смерті Б. Хмельницького наступником гетьмана було призначено його 16-річного сина Юрія. Об'єктивно Ю. Хмельницький, як спадкоємець величезних заслуг засновника династії, в очах різних прошарків населення міг відіграти роль символу соборності України.

Дослідник тогочасних історичних подій професор О.І. Путро, на нашу думку, правильно зауважує "що подібне рішення не враховувало реалій життя. Занадто вже молодим, та й досить посередніх здібностей був Юрій Хмельницький, аби стати на чолі держави й козацького війська". До того ж у старшинських колах виникло незадоволення подібним рішенням².

¹ Більш детально про це див. у книзі: Історія України: навч. посібник / За заг. ред. В.А. Смолія. – К., 1997. – С. 94.

² Путро О. Іван Виговський // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 301.

У цій складній історичній ситуації Україні на посаду гетьмана потрібна була вольова, мудра людина, з високим авторитетом серед широких верств населення та військовим талантом. Цим вимогам, можливо, найбільше відповідав генеральний писар Іван Виговський.

Іван Остапович Виговський походив із дрібного, але старовинного українського шляхетського православного роду. Закінчив Києво-Могилянську академію. Напередодні визвольної війни служив у Києві секретарем канцелярії польської адміністрації. Саме тоді він познайомився з чигиринським сотником Б. Хмельницьким. На початку визвольної війни, за однією із версій, під Жовтими Водами у травні 1648 р. потрапив у полон до татар і був викуплений звідти Б. Хмельницьким шляхом обміну на коня. Незабаром І. Виговський стає одним з найближчих соратників гетьмана, обійнявши посаду генерального військового писаря, на якій незмінно перебував 9 років. Зважаючи на складні політичні обставини, І. Виговський зумів переконати Ю. Хмельницького зректися гетьманства, а старшину – обрати його на цю посаду¹.

І. Виговський спочатку дотримувався політичного курсу Хмельницького. Він, як і його попередник, уклав мир з Кримським ханством, продовжив переговори з польським і шведським послами, дає згоду на укладення з Швецією Корсунської угоди (16 жовтня 1657 р.).

У цій обстановці Росія посилює свою військову присутність в Україні, накачує свої військові м'язи. Всупереч домовленостям 1654 р. в Україну направляються армії князя Ромодановського та боярина Трубецького. При їх допомозі Росія щодо України обирає тактику погроз та неприкритого тиску, розпалювання чвар між українською старшиною та гетьманом, запорозькими козаками та українською адміністрацією. Зокрема, Росія стала покровителем виступів проти Виговського полтавського полковника Мартина Пушкаря, отамана Коша Запорозького Якова Барабаша. Цим самим Росія сприяла роздмухуванню вогнища міжусобиць та розпалу громадянської війни, що й стало однією з причин руїни Української держави.

Варто підкреслити також, що цьому сприяла суперечлива і недосконала внутрішня політика Виговського. Стаючи гетьманом, він думав вирішити всі внутрішні негаразди силою влади, грізним окриком, придушенням непокірних. Беручи булаву, він заявив: "Ся булава доброму на ласку, а злому на користь. Коли мене гетьманом обрали, то потурати я в війську нікому не буду, бо Військо Запорозьке без страху бути не може"². З перших кроків свого

¹ Путро О. Іван Виговський // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 302–303.

² Там само. – С. 302.

гетьманування Виговський почав відверто нехтувати традиційними "свободами і вольностями" городского й запорозького козацтва. Змістив з посади отамана Коша Запорозького, заборонив ловити рибу в річках, продавати вино, розширив практику оренд і збільшення поборів. Здійснюється необачна спроба відновити шляхетське землеволодіння на терені Полтавського і Миргородського полків.

Став охоче залучати російські війська до придушення повстань і цим самим створив сприятливі умови для реалізації Москвою планів обмеження суверенітету козацької України та її перетворення в автономну частину імперії. Щоб покарати непокірних полтавчан, Виговський влітку 1658 р. організував похід на Лівобережну Україну. В союзі з найнятими сербами та запрошеними татарами вірні Виговському полки в червні 1658 р. нанесли нищівний удар військам полтавського полковника Мартина Пушкаря та отамана Коша Запорозького Якова Барабаша.

Війська Виговського і він сам, як гетьман, проявили жорстокість до переможених. Під Полтавою був убитий союзник Росії М. Пушкар, дивом врятувався Я. Барабаш, загинуло понад 50 тис. чоловік, ще більше попало в полон до татар. Союзники Виговського татари затіяли безчинства, масові вбивства та пограбування. Обурення Виговським проникло навіть в середовище його прибічників. Незрозумілим для них був штурм Києва, де були російські війська.

Стало ясно, що Виговський спалює після себе мости, які відкривали дорогу на Москву. Його найближчі радники (Юрій Немирич та ін.) стали схилати Виговського до українсько-польського зближення. У зв'язку із цим наприкінці літа 1658 р. він робить цілковиту ставку на Річ Посполиту. 5 липня його прибічниками розробляється проект угоди з Польщею, який ліг в основу Гадяцького договору і був затверджений на козацькій раді 16 вересня 1658 р.

Розробляючи основи договору, українська сторона добивалася визнання польським урядом створення на всіх етнічних українських землях Великого князівства руського й надання йому таких же прав, як і Великому князівству литовському. Висувалися й інші пропозиції загальнодержавного значення. Однак більшість із них польська сторона відхилила або прийняла значно урізаними. В остаточному варіанті підписана 6 вересня у Гадячі угода проголошувала, що Чернігівське, Київське та Брацлавське воєводства утворювали Руське князівство й входили до складу Речі Посполитої на правах автономії. Наведені нижче уривки Гадяцької угоди роз-

повідують про становище України у так званій майбутній українсько-польсько-литовській федерації:

"... А що в спільній вітчизні спільні прерогативи взаємно належно мають обидві віри, то отець київський митрополит, що є зараз і буде згодом, з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемишлянським, холмським і п'ятим з Великого князівства Литовського Мстиславичем, згідно їхнього власного порядку, мають засідати в сенаті...

... У київським воєводстві сенаторські достойності не мають даватися тільки шляхті грецької віри... у воєводствах Брацлавському, Чернігівському переваги сенаторські мають подаватися альтернативно, так що після відставки сенатора грецької віри, має заступати сенатор римської віри... Академію Київську дозволяє його королівська милість... аби в тій академії не було жодних сект... Його королівська милість... дозволяють також другу академію там, де побачать її принагідне місце...

... Війська Запорозького має бути шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі...

... Кого гетьман руських військ презентуватиме за гідних шляхетського клейноду, тих усіх без утруднень буде нобілітовано з наданням усіляких шляхетських вольностей... з кожного полку могло бути сто нобілітованих.

А коли б мала бути якась війна від границь руських і була б потреба у посиленні коронних військ, то ті мають бути під регіментом гетьмана руських військ. Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським і першим сенатором у Воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне обрання гетьмана... А для розгляду різних справ, як кримінальних, так і побутових, повинні мати в тих воєводствах свій особливий трибунал із таким укладом, який самі собі визначать..."¹.

Аналіз цього документа свідчить, що він своєю основою схожий на Зборівську угоду 1649 р. Співставлення Гадяцького польсько-українського пакту зі "Статтями Богдана Хмельницького" дають підставу дійти висновку, що угода 1658 р. охоплює більш широкий спектр державних проблем. "Посуті, – зауважує О.І. Путро в статті "Іван Виговський", – передбачалося створення федеративної держави під верховною владою короля, у виборі якого мали брати участь на однакових умовах усі три народи. Велике

¹ Гадяцький трактат // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 147–152.

князівство Руське одержувало право внутрішнього самоуправління, згідно якого в державі діяли три види влади: законодавча (рада депутатів, тобто парламент), виконавча (гетьман) і судова. Усе діловодство в державних установах мало вестися українською мовою. Україна продовжувала карбувати власну монету й утримувати військо, що підлягало гетьманові. Особливе місце у Гадяцькій угоді займали конфесійні питання. Після палких дебатів з польськими послами було прийняте рішення, що унія навіки скасовується не тільки на території України, а й у всій федерації. Усі церкви, що їх свого часу позахоплювали католики й уніати, мали бути повернені православним. Вищому православному духовенству (митрополиту й п'яти єпископам) надавалися в сенаті рівні права з католицькими єпископами. Гадяцькі статті підтверджували високий авторитет України у царині освіти... Очевидним є те, що в разі вступу в силу Гадяцьких "пактів" (в даній редакції) Україна досягла б якісно нового рівня державності, остаточно прилучившись до європейської цивілізації"¹.

Важко не погодитися з автором. Гадяцький договір, дійсно, істотно змінював політичний лад, адміністративно-територіальний устрій й судову систему козацької України. Одночасно "пакт" Виговського є яскравим свідченням його відмови від ідеї соборності України та її незалежності. Втілення згаданого договору в життя ліквідувало б витворену в ході революції модель соціально-економічних відносин й відтворило б стару, що неминуче мало викликати спалах соціальної боротьби. Так воно й сталося.

У відповідь на підписання Гадяцької угоди російський уряд оголосив Виговського зрадником і закликав український народ не виконувати його розпоряджень.

"Козацька старшина, у свою чергу, – зазначає В.Й. Борисенко у своєму "Курсі української історії", – звернулася до європейської громадськості зі спеціальним маніфестом, де виклала основні причини зміни зовнішньополітичного курсу України. Росія звинувачувалася (і цілком справедливо. – П.Г.) у невиконанні взятих на себе раніше зобов'язань, зближенні з Польщею за рахунок українських земель, розв'язанні війни з союзником України Швецією, уведенні в Київ гарнізону, підтримці "бунтів" проти гетьмана, намаганні знищити Військо Запорізьке тощо"².

Умови Гадяцької угоди польський сейм піддав кардинальному редагуванню. Була урізана козацька територія, скорочено число реєстрових козаків до 30 тис., захищені інтереси уніатської церкви, розширені права

¹ Історія України в особах IX–XVIII ст. / В. Замлинський та ін. – К., 1993. – С. 306–307.

² Борисенко В.Й. Названа праця. – С. 233–234.

польської феодальної шляхти тощо. Все це остаточно підірвало авторитет Виговського.

Тим часом Росія перейшла в наступ. Пограбувавши Україну, татари відступили до Криму. Невдоволена підступністю Варшави старшина почала пошук шляхів до порозуміння з Росією. А Виговський, сіючи помилку за помилкою, затіяв чергову хвилю терору, який породив антигетьманський рух. Повстанці разом з російськими військами розгромили урядові залоги, вбили натхненника Гадяцької угоди Ю. Немирича та інших одностудентів Виговського.

Опозиційні сили групувалися навколо Ю. Хмельницького. Тут провідну роль відігравали полковники І. Богун, П. Дорошенко, І. Сірко та інші. На Чорній раді біля Фастова 24 вересня 1659 р. гетьманом України було обрано 18-літнього Хмельниченка. Рятуючи життя, Виговський, склавши гетьманські клейноди, втік до польського табору А. Потоцького.

Дворічне гетьманування І.Виговського позначилося загостренням соціально-політичної боротьби. Дослідники В. Смолій та В. Степанков зауважують, що ця боротьба "переросла в громадянську війну". Трагедія цього досвідченого, не позбавленого таланту державного діяча, полягала в тому, що він не бачив перспективи розвитку України як суверенної держави і, як справедливо відзначив І.Крип'якевич, знехтував здобутками національної революції й намагався "створити шляхетську Україну на зразок шляхетської Польщі"¹.

Вище було сказано, що 24 вересня під Фастовом Чорна рада обрала Ю. Хмельницького гетьманом².

З перших днів перед новим гетьманом стояли надзвичайно складні завдання. Українська старшина хотіла бачити в ньому гідного продовжувача справи свого батька. Вона сподівалася, що Ю. Хмельницький припинить громадянську війну, пом'якшить соціальне напруження, покладе край охлократичним вибухам "черні", олігархічній сваволі окремих старшинських угруповань. Старшина надіялася, що гетьман, не дивлячись на молодість, зуміє запобігти загрозі розпаду України на Лівобережну, Правобережну та Запорожжя, досягне суверенітету та об'єднання етнічно українських земель у межах держави.

¹ Смолій В. А., Степанков В.С. Українська національна революція. Створення козацької держави // Історія України: навч. посібник. – К., 1997. – С. 99.

² Більш детально про життєвий шлях Ю.Хмельницького висвітлено в посібнику для студентів вищих учбових закладів О.Д. Бойка "Історія України". – К., 1999. – 143 с.

Українська спільнота чекала від гетьмана зрушення в зовнішньополітичній ситуації. Йому потрібно було знайти порозуміння з Москвою, оскільки остання вела за собою значну частину козацтва Лівобережної України. Водночас розрив договору з Річчю Посполитою ставив Україну перед загрозою відновлення воєнних дій з нею та її союзником – Кримським ханством. У цій складній ситуації Ю.Хмельницький вирішив діяти обережно, граючи на суперечностях Москви і Польщі.

Передусім йому потрібно було укласти новий договір з Росією. Старишина запропонувала проект взаємовідносин, який передбачав суверенітет України в її конфедеративному зв'язку з Росією. Було окреслено територіальні кордони України, умови перебування російського війська в Україні, надання Україні права зовнішньополітичної діяльності тощо.

Однак російський воєвода А. Трубецький, зважаючи на втрату українською стороною оригіналу договору 1654 р., відхилив проект української сторони і домогся ухвалення 27 жовтня 1659 р. нового Переяславського договору. Він складався з підроблених московським урядом умов договору 1654 р. та додаткових статей.

"... 4. Без указу і без повеління великого государя, його царської величності, самому гетьману з усім Військом Запорозьким у війну нікуди не ходити, і полками великими і малими людьми Війська Запорозького ніяким околишнім державам не допомагати... а коли б без гетьманського відома хто пішов самовільно, і тих карати на смерть...

5. Великий государ, його царська пресвіта величність, наказав бути в своїх царської величності... містах: в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Браславлі, в Умані своїм царської величності воєводам з ратними людьми...

7. ... Самим самотійно гетьмана без угоди царської величності не змінювати, також і гетьману без ради і без ухвали усього простого люду, в полковники та інші начальні люди нікого не обирати...

12. ... Гетьману, і начальним людям, без указу великого государя, його царської величності... не повинен гетьман на горло карати, без посланого на суд від царської величності. А ця стаття учинена для того, що зрадник Івашка Виговський багатьох полковників і начальних людей і козаків, які вірно служили царській величності, несправедливо смертю карав...

17. Щоб у всіх містах з войтів, з бурмистрів, з міщан корми і підводи одержувати тим людям, які надсилатимуться від Великого Государя до гетьмана Війська Запорозького... для государевих яких справ..."¹.

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. – Т. 1. – С. 311–313.

Наведені вище уривки свідчать про те, що Переяславський договір 1659 р. переносив характер українсько-московських відносин із сфери конфедеративного союзу у площину обмеженої автономії України у складі Росії. Козацька Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана.

Гетьман втрачав право призначати і звільняти полковників, карати смертю старшин, виступати у похід без царського дозволу. Україні заборонили зносини з іншими державами. Росія, узаконюючи широку військову присутність в Україні, по-суті, розв'язала собі руки для втручання у внутрішні справи гетьманату тощо. Безперечно, що подібний документ викликав обурення навіть у тієї старшини, яка дотримувалася проросійської орієнтації.

Очевидно, саме цей фактор вплинув на характер перебігу військових дій 1660 р. Російське військо воєводи Василя Шереметьєва (20 тис. воїнів) та козацькі полки на Правобережжі після зустрічі з польською та татарською арміями відступили до Чуднова на р. Тетерів, де одержали катастрофічну поразку. Вона прискорила переговори Ю.Хмельницького з польським урядом про політичну переорієнтацію.

Порадившись з Київським митрополитом Діонісієм Балабаном, полковниками Григорієм Лісницьким, Григорієм Гуляницьким та іншими, Юрій Хмельницький 17 жовтня 1660 р. Підписав Слободищенський трактат, за яким Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах. Україна фактично позбавлялася політичної незалежності, права зовнішньополітичних зносин і мала подавати Польщі військову допомогу в її боротьбі з різними противниками.

З підписанням Слободищенського трактату не тільки не завершилася багатолітня боротьба всього українського народу проти шляхетської Польщі, а набрала ще більшої гостроти. Більшість Лівобережного козацтва та іншої старшини одразу ж виступили проти укладеного договору й почала відмовлятися визнавати владу Ю. Хмельницького.

Розташовані на Правобережжі України польські війська безжально грабували місцеве населення, вимагали повернення шляхті відібраних раніше маєтків та землі, що викликало тут масове незадоволення політикою гетьманського уряду. Усвідомлюючи свою безпорадність, Ю. Хмельницький робить першу спробу позбутися гетьманської булави на Корсунській раді (21 листопада 1660 р.).

Аналіз ситуації, що склалася в Україні після Слободищенського трактату (17 жовтня 1660 р.), дає підстави дійти висновку: Україна опинилася

на грані розколу за територіальною ознакою. Переяславський полковник Я. Сомко, отаман Коша Запорозького І. Брюховецький та Ніжинський полковник В. Золотаренко включилися у боротьбу за гетьманську булаву.

Водночас загострюється й соціальна боротьба. Старшина стала на шлях величезного зловживання, що привело до появи так званого кримінального процесу феодалізації. Цю обставину уміло використовував І. Брюховецький, створюючи навколо себе славу найрішучішого борця за козацькі права і вольності.

На Правобережній Україні польська шляхта розпочала активне повернення втраченої дореволюційної власності. Польський уряд присікав всякі спроби Ю.Хмельницького вчиняти цьому спротив, заставляв його відмінити рішення, які були спрямовані проти шляхетських володінь. Вчинена Ю.Хмельницьким спроба у 1661 р. відновити на Лівобережжі владу зазнала невдачі й прискорила наміри представників з його оточення поборотися за владу. В числі найреальніших претендентів на булаву гетьмана Правобережжя був І. Виговський, який виношував задум створити незалежну Україну під протекторатом Порти. Розраховували на успіх М. Ханенко, П. Дорошенко, П. Тетеря, який переміг завдячуючи підтримці татар.

На Лівобережній Україні у 1662 р. Я. Сомко у Козельці на старшинській раді домагається проголошення себе "повним гетьманом", та Москва не визнала цього рішення. Їй необхідний був більш надійний васал. У зв'язку з цим Москва дає згоду на проведення під наглядом постійного воєводи князя Д. Великогагіна Чорної ради у Ніжині (27–28 червня 1663 р.). Більшість козацтва виступила проти старшини й обрала гетьманом "демократа" І. Брюховецького. Його суперники були ув'язнені, а потім і страчені.

Отже, як бачимо, громадянська війна в Україні у 1658–1663 рр. мала сумні наслідки: створені умови для поділу України між Московією та Річчю Посполитою, погіршено соціально-економічне становище народних мас, породжено перманентну політичну боротьбу, яка призвела до втрати державної соборності.

Розділ 7

ГІРКЕ ПОХМІЛЛЯ

Порушена тема є, мабуть, чи не найскладнішою у дослідженні революції 1648–1676 рр. Розколота навпіл Україна спокутувала внутрішні та зовнішньополітичні помилки гетьманів Лівобережжя – І. Брюховецького та Д. Многогрішного, Правобережжя – П. Тетері та П. Дорошенка. Давалася взнаки відсутність досвіду державного будівництва в еліті, яка стояла на чолі революції. У згаданий період загострилася політична боротьба між окремими угрупованнями, стало помітне переважання в ментальності значної частини старшин особистих та групових інтересів над національними, державними тощо.

Специфіка перебігу тогочасних подій обумовила те, що цей період в історії України досліджений недостатньо. Ще й досі вчені не дійшли спільного висновку про роки завершення революції, узгодженої трактовки діяльності І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка та інших керівників тогочасної України.

Продовження національно-визвольної революції в 1663–1676 рр. знайшло відображення в багатьох історичних документах. Зокрема, свідченням тогочасної епохи є "Переяславські статті", схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького (17 жовтня 1659 р.)¹, "Батуринські статті", схвалені царським урядом за поданням гетьмана І. Брюховецького (1664 р.)², Українська національна революція 1648–1676 рр. "Московські статті", схвалені царським урядом під час перебування в Москві І. Брюховецького (22 жовтня 1665 р.)³, "Глухівські статті", схвалені царським урядом при обранні на гетьманство Д. Многогрішного (6 березня 1669 р.)⁴ та ін. Порушеній нами проблемі присвятили свої праці В.А. Смолій, В.С. Степанков, В.Й. Борисенко, К.І. Стецюк, В.О. Голобуцький, О.І. Оглоблін, Д.І. Донцов та багато інших вчених⁵.

¹ Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 1. – С. 496-499.

² Там само. – С. 604–627.

³ Там само. – С. 616–621.

⁴ Там само. – С. 808–818.

⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992; їх же: Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст. Проблема державотворення. – К., 1993; їх же: Українська державна ідея. – К., 1997; Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. – К., 1985; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986; Стецюк К.І. Народні

Наукові роботи названих авторів відзначаються спеціальним аналізом тодішніх соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних подій, процесів і явищ. На нашу думку, у працях згаданих авторів ґрунтовно досліджено внутрішню і зовнішню політику адміністрацій гетьманів І. Брюховецького, П. Тетері, П. Дорошенка, простежено політику щодо України з боку Росії, Речі Посполитої, Туреччини, Швеції та Криму, всебічно показано волелюбство українського народу, його боротьбу за незалежність. Останніми роками вченими, особливо співробітниками інституту історії НАН України, значна увага зверталася на вивчення причин кризових явищ в революції, її поразки та уроків, генези державотворчих ідей тощо.

Події 60–70 рр. XVII ст. знайшли чільне місце також і в тематиці художньо-історичних творів. Певну пізнавальну цінність несуть в собі такі романи і повісті, як: "Шляхом бурхливим" Г. Бабенка (повість кінця XVII ст. – Х.; К.: Молод. більш., 1931. – 293 с.); "Під одну булаву" В. Будзиновського (Оповідання часів першої руїни. – Львів, 1920. – 122 с.); "Людолови" З. Тулуб (історичний роман. – К.: Дніпро, 1988. – Т. 1-2.); "Важкий шлях" І. Савчина (іст. роман. – Львів: Каменяр, 1985. – 222 с.); "Богун: історичний роман з часів Хмельниччини" В. Соколовського (К., 1964. – 397 с.); "Полковник Семен Височан" Т. Микитина (Історична повість. – Львів: Каменяр, 1968. – 179 с.) та ін.

Знайомство з цими творами допоможе читачам, особливо викладачам і студентам оживити епоху, відчувати її подих в діях вождів, героїв, конкретних людей. Цінність згаданих творів – їх глибокий історизм. Вони просякнуті тогочасними буремними роками, подіями, роздумами. Від них віє живим життям і, здається, правдою.

У 1663 р., після складання своїх повноважень Ю. Хмельницьким, найреальнішими претендентами на гетьманську посаду були І. Виговський (вдруге), М. Ханенко, П. Дорошенко та П. Тетеря, який вийшов у цей час переможцем внаслідок підтримки його татарами.

Павло Тетеря був високоосвіченим шляхтичем. У 1653 р. став переяславським полковником. Одружений на одній із дочок Б. Хмельницького. Симпатизував польській шляхті. У 1662 р. був обраний генеральним писарем Правобережного гетьманату, а в 1663 р. – його гетьманом. П. Тетеря дотримувався жорстких методів боротьби з українською черню, безжалісно розправлявся зі своїми суперниками. Разом з польським воєводою Чар-

рухи на Лівобережжі і Слобідській Україні в 59–70 рр. XVII ст. – К., 1960; Голобуцкий В.А. Запорожское козачество. – К., 1957; Оглоблін О. До історії руїни // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – 1928. – Кн. 16; Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991.

нецьким проводив жорстокі каральні експедиції, стратив прославленого полковника І. Богуна та бувшого гетьмана І. Виговського, арештував митрополита Й. Тукальського та бувшого гетьмана Ю. Хмельницького.

Своїми діями він викликав обурення у широких народних мас та повстання проти себе. Втративши владу, втік до Польщі, пізніше його сліди загубилися на Волощині¹.

Дослідники правильно зауважують, що з приходом його до влади була створена ілюзія продуманого плану дій. Буквально під час своїх перших гетьманських кроків дає зрозуміти Кримському ханові, що від російського царя та польського короля не чекає нічого доброго, й просить у нього допомоги у боротьбі проти Московії. Одночасно шукає шляхів до перемовин з Росією та Річчю Посполитою. Від останньої він вимагає зрівняння в правах української та польської конфесій, розв'язання рук у дипломатичній діяльності, недоторканості прав і вольностей Війська Запорозького тощо. Йому пощастило чимало зробити для згуртування навколо себе значних авторитетних людей.

Та ба. Поза його увагою залишилися селяни, біднота, комплекс соціально-економічних проблем, які породили суперечності і повстання.

При допомозі польського війська Павло Тетеря у 1664 р. робить спробу об'єднати Правобережну Україну з Лівобережною, але присутність поляків в його армії викликала невдоволення народних мас східної України й вибух проти Правобережного гетьмана збройної боротьби. Та воно інакше і не могло бути. Справа в тім, що польські жовніри свій спільний з Тетерею похід супроводжували безчинствами і грабежами. Стало ясно, що більшість мешканців Лівобережжя не мали бажання відновлювати у себе польське панування.

Правобережна козацька еліта (екс-гетьмани І. Виговський, Хмельницький, наказний гетьман І. Богун, київський митрополит Й. Тукальський та ін.) виношували плани усунення П. Тетері від влади та розриву з Польщею. Під час проведення Тетерею однієї із рад при спробі арешту був убитий І. Богун (27 лютого 1664 р.). Через місяць (27 березня) було винесено смертний вирок І. Виговському. В червні польський воєвода С. Чарнецький арештовує Ю. Хмельницького та Й. Тукальського, трохи пізніше – полковника С. Гуляницького. Правобережна Україна була охоплена полум'ям боротьби проти Польщі, за возз'єднання з Лівобережжям. Річ Посполита разом з

¹ Будзиновський В. Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990. – С. 62–63.

Кримом та частиною вірного їм козацтва роблять спробу придушити цей рух.

Можливо, боротьба України з Польщею була б більш успішною, якби лівобережне козацтво на чолі з гетьманом І. Брюховецьким певною мірою проявило рішучість та національну сміливість.

Відчувався брак військового уміння у лівобережного гетьмана. У зв'язку з цим І. Брюховецький дозволив укріпитися полякам у Паволочі, Білій Церкві, Корсуні, Чигирині, Ставищах (червень 1664 р.), не зумів вчасно підтримати виступ городян Стеблева, утік від наближення татар з-під Білої Церкви (24 червня 1664 р.) Перелік "подвигів" Брюховецького можна було б продовжити.

Іван Брюховецький був джурою Богдана Хмельницького. У 1659 р. на Січі вів агітацію за Ю. Хмельницького, став її отаманом, користувався авторитетом в середовищі черні, критикував новоспечену українську шляхту, відзначався демократичною демагогією. На цій хвилі у 1663 р. в Ніжині на Чорній раді був обраний гетьманом, стратив претендентів на булаву Я. Сомка та В. Золотаренка.

Палкий прихильник Росії на початковому етапі гетьманування, опонент П. Тетері в боротьбі за соборну Україну. За його гетьманування Лівобережна Україну було перетворено в провінцію. По-суті, управління українським краєм було передано російським воєводам.

Здирства чиновників Брюховецького, посилення влади російських воєвод викликали у народі незадоволення та стимулювали боротьбу проти нього. На пропозицію правобережного гетьмана П. Дорошенка об'єднатися й спільними силами виступити проти Росії і Польщі, особливо після Андрусівської угоди 1667 р., І. Брюховецький затіяв складну гру, надіючись, очевидно, стати гетьманом всієї України.

Розлючені козаки арештували його й, очевидно, за згодою Правобережного гетьмана П. Дорошенка забили Брюховецького до смерті у 1668 р.¹

Водночас гетьман проявляв сміливість і оперативність в налагодженні податкової системи, організації власного збагачення, проведенні холуйських законів щодо матеріального забезпечення російського чиновництва в Україні та української козацької старшини.

В "Батуринських статтях" 1664 р. та "Московських статтях" 1665 р. Брюховецький запобігливо наділяв старшин "по млину з двома колесами; голів і полковників – по п'ятдесят осьмачок (восьма частина бочки); під-

¹ Будзиновський В. Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990. – С. 64–67.

полковників і майорів – по двадцять п'ять осьмачок; ротмістрів і капітанів – по двадцять осьмачок; поручиків і прапорщиків, і сотників – по десять осьмачок; рейтаів і драгунів, солдатів і стрільців – по чотири осьмачки на рік муки житньої..."¹.

Просив царя:

"щоб уся волость Гадяцька при булаві була так, як покійного Богдана Хмельницького, гетьмана Запорізького, було; а в волості Гадяцькій Зіньківського полку такі міста знаходяться: Котельва, Опішня, Куземин, Грунь Черкаська, Зіньків, Лютинка, Веприн, Рашівка, Камишна, Ковалівка, Бурок, щоб при Галичі і ті всі згадані містечка з млинами, з селами, з полями і з іншими угіддями, що до тих містечок належать, на булаву гетьманську йшли, та в тих же містах млини дані будуть осавулам військовим..."².

За ці щедрі подачки Брюховецький повинен був дозволити по указу Великого государя розміщення російських військ:

"у Києві – 5 тисяч, Переяславі – дві тисячі, а з тих двох тисяч у Канів п'ятсот чоловік перемінно ходити мають, в Чернігові – тисяча двісті, Ніжині – тисяча двісті ж, в Новгородку триста, Полтаві – тисяча п'ятсот, із них на Запорожжя тисяча піде, Кременчугу – триста, на Кодаку – триста, в Острі – триста з Києва, також і до Мотовилівки триста з Києва ходити мають, при гетьманові – сто чоловік. До того ж б'є чолом великому государеві гетьман з військом, щоб воєводи в дорогу воїнську гетьману і полковникам половину ратних людей із міст давали..."³.

Отже, як зауважують В.А. Смолій та В.С. Степанков, національно-визвольна боротьба у 1664–1665 рр. характеризувалася "масовим характером, самовідданістю і героїзмом повстанців, прагненням домогтися єдності козацької України. Водночас було чимало й негативного: згасання державної ідеї, неспроможність створити керівний центр та єдину армію, самоусунення від боротьби значної частини козацтва й старшини, міжусобиці та свавілля ватажків"⁴.

Додамо лише, що обидва регіони України, незважаючи на глибокі соціально-політичні суперечності в середовищі державної еліти, ще були

¹ Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 1. – С. 604–607; Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 313 – 315..

² Там само. – С. 316–621, С. 317–18.

³ Там само.

⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція. Створення козацької держави // Історія України. – К., 1997. – С. 104.

зв'язані між собою в один державний організм політичними, етнокультурними, конфесійними та економічними факторами.

Так! Ще не була втрачена перспектива об'єднання. Яскравим представником ідеї сильної, самостійної, соборної України виступив обраний в серпні 1665 р. гетьман П. Дорошенко, якого, як він сам заявив, обрали згодними голосами полковники, сотники, осавули, чернь.

Петро Дорофійович Дорошенко належить до числа визначних діячів української історії. Вирізнявся глибоким, аналітичним розумом, патріотизмом, широким розумінням завдань і перспектив боротьби за об'єднання всієї території України в межах однієї держави та самостійний її розвиток, послідовністю, впертістю та наполегливістю у діях, спрямованих на досягнення своєї мети. Водночас у документах, на сторінках літописів та у спогадах сучасників є й інші характеристики гетьмана.

Народився П. Дорошенко у Чигирині у 1627 р. Дідом Петра був гетьман Михайло Дорошенко, який тепло згадується у відомій українській пісні. П. Дорошенко навчався у Києво-Могилянській колегії, знав польську, латинську, українську мови, любив історію та риторіку.

У 1647 р. разом із Хмельницьким втік за Запоріжжя, весною наступного року взяв участь у битвах під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями. У Б.Хмельницького він пройшов майже усі щаблі службових посад, виконував дипломатичні доручення, знав політичне життя Польщі, Туреччини, Росії, Криму, Швеції та інших держав.

Підтримав обрання на гетьмана І. Виговського, взяв участь у розгромі заколоту полковника М. Пушкаря, отамана Коша Запорозького Я. Барабаша та підписанні Гадяцького договору. Після неприйняття Річчю Посполитою усіх вимог цього договору підтримав на гетьмана кандидатуру Ю. Хмельницького. Не сприйняв обмеженого характеру його Переяславських статей, а також політику П. Тетері у 1663–1665 рр.

У 1665 р. за підтримки Кримського хана під Богуславом був обраний Правобережним гетьманом. Не сприйняв Андрусівського перемир'я (20 січня 1667 р.). Залучаючи в союзники Кримське ханство та гетьмана Лівобережжя І. Брюховецького, намагається розгромити Польщу та з вини останніх зазнав невдачі.

У 1669 р. у боротьбі проти Росії та Польщі робить спробу об'єднатися з Туреччиною. 16 серпня 1672 р. зустрічається з султаном Мухамедом IV.

Буцацький мирний договір Туреччини і Польщі розвіяв ілюзії П. Дорошенка. Турецькі походи середини 70-х рр. вкрили Україну згарищами та трупами. На середину 1675 р. від П. Дорошенка стали відвертатися навіть його соратники.

Гетьман зрозумів, що він як політик, полководець вичерпав себе. 19 вересня 1676 р. поблизу Чигирини він передав державні клейдони І. Самойловичу в таборі російського воєводи Г. Ромодановського.

Після зустрічі з царем Федором Алексійовичем 28 березня 1677 р. Дорошенко одержав призначення воєводи Вятки. У 1682 р. одержав у володіння село Ярополче Великоламського повіту, в якому він і помер 9 листопада 1698 р.¹

Внутрішні проблеми, які прагнув розв'язати Дорошенко, обумовлювали його зовнішню політику. В їх основу був покладений патріотизм, щире вболівання за долю України, за поважне становище її народу.

Він щиро вважав, що досягти громадського миру, об'єднання всіх українських земель під керівництвом гетьманської булави, завоювати міжнародний авторитет можна, передусім, шляхом зміцнення влади гетьмана. Як і Б. Хмельницький, вважав, що рішення гетьмана будуть легітимнішими, вагомішими, якщо вони будуть схвалені козацькою радою. Так само, як і Б. Хмельницький, вважав, що влада гетьмана повинна носити довічний характер. Тогочасні відвідувачі України засвідчують, що на початку семидесятих років П. Дорошенко користується у старшин і народу беззастережним авторитетом, прагне до монархічної форми управління Гетьманщиною.

В галузі соціально-економічної політики П. Дорошенко сповідав гнучкість у її здійсненні, орієнтувався на козацький тип господарства. Надіслане ним до польського короля М. Вишневецького посольство (1670) поставило вимогу не дозволяти повернення в Україну вигнаних раніше магнатів, оскільки українське селянство не бажало більше жити у підданстві.

Звертає на себе увагу його турбота про створення окремого українського патріархату, вбачаючи в ньому важливий фактор українського державотворення.

Одночасно варто зауважити, що найбільшою його турботою була проблема соборності України, з'єднання її земель воєдино, зібрання українців в одну родину, від р. Вісли й міст Перемишля та Самбора – на заході, до Севська і Путивля – на сході. Для розв'язання цієї проблеми П. Дорошенко затівав різноманітні зовнішньополітичні комбінації. Для подолання внутрішньої опозиції користувався послугами Криму, Оттоманської Порти, Речі Посполитої, царської Росії, які постійно зраджували його, розв'язуючи в Україні свої власні інтереси.

Особливою турботою П. Дорошенка була боротьба за досягнення внутрішньої єдності України, класового згуртування української спільно-

¹ Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 318–327.

ти навколо гетьманської булави. Він гаряче переконував Лівобережного гетьмана І. Брюховецького об'єднатися з ним. Готовий був на певних умовах навіть пожертвувати своєю посадою. Та Брюховецький не зрозумів його. Можливо, саме це стало причиною його загибелі (розлючені козаки у червні 1668 р. розправилися з ним).

Значних зусиль докладає Правобережний гетьман до пошуків шляхів порозуміння із Запорозжям. У 1665–1668 рр. П. Дорошенко був близький до здійснення своєї мрії: Лівобережна Україна повстала проти Московії, Правобережна – проти Речі Посполитої, Порта дає зрозуміти, що у цій боротьбі готова протягнути руку дружби Україні і взяти її під свою протекцію. Однак подальший розвиток подій пішов іншим шляхом. Як виявилось, отаманщина, бажання покерувати, поправити свої економічні діла засліпила очі деякій частині української старшини.

У липні 1668 р. заявляє претензії на булаву Запорозький писар П. Суховій, використовуючи для досягнення цієї мети Запорозьке козацтво, Кримську Орду, підтримку уманського полковника М. Ханенка, Ю. Хмельницького та ін.

Під тиском російського уряду Дорошенка, по-суті, зраджує наказний гетьман Лівобережної України Д. Многогрішний.

Учасник визвольних перемог 1648 р. Д. Многогрішний попадає у список реєстрових козаків 1649 р. як військовий осавул. У 1668 р. Многогрішний був чернігівським полковником. Після смерті І. Брюховецького П. Дорошенко призначив його наказним гетьманом Лівобережжя. Рятуючись від російського розгрому, зраджує Дорошенка і приймає підданство Московії. 6 березня 1669 р. в м. Глухові козацька рада обирає Многогрішного гетьманом Лівобережної України й затверджує так звані "Глухівські статті", в яких викладена програма Дем'яна та ставлення до неї царського уряду. Прихильник об'єднання України. Симпатизував політиці П. Дорошенка, морально підтримував його. Це не залишилося не поміченим Москвою. Навколо нього російські чиновники створювали різні інтриги та провокації. У 1672 р. Дем'ян разом із братом Василем були арештовані та відправлені до Москви. Після тортур його було засуджено до вищої міри покарання – смерті, а потім помилувано і вислано до Сибіру¹.

Разом з великою частиною старшин він приймає підданство Росії, а в березні 1669 р., оголосивши себе гетьманом Лівобережжя, ділить Україну навпіл. Підписання Многогрішним "Глухівських статей" (березень 1669 р.)

¹ Будзиновський В. Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990. – С. 78–80.

знову надало Україні в рамках Росії мізерні права, звело нанівець завоювання Б.Хмельницького. Для ілюстрації процитуємо уривки з цього документа:

3. ... Великий государ, його царська пресвітла величність, указав, щоб були в малоросійських містах воєводи і ратні люди для оборони від ворогів і щоб надалі в малоросійських містах нестійкості і зради ні від кого ніякої не було...

4. ... Великий государ, його царська пресвітла величність, про реєстрове військо наказав... щоб були побори, які належить збирати в скарбницю царської пресвітлої величності, із того збору давати на військо за реєстром, кому що в статтях визначено... гетьманові тисяча золотих червоних на рік, писареві військовому і обозному по тисячі золотих польських, на суддів військових по триста золотих... реєстрових козаків має бути тридцять тисяч чоловік, а давати на чоловіка по тридцять золотих польських... А на військо Запорозьке на тридцять тисяч установити побори з усіх маєтків без винятку, чий би він не був, крім монастирів...

12. Щоб дозволено їм було від навколишніх государів всякі прислані листи приймати і прочитувати, а прочитавши до великого государя відсилати і від себе б їм до цих писати.

Великий государ, його царська пресвітла величність, наказав у цій статті гетьманові і всьому Війську відмовити... тому що від цього чиняться в малоросійських містах часті сварки...

22. Відомо стало великому государеві, його царській пресвітлій величності, що всяка міжусобиця, пролиття невинної крові і відведення в полон до бусурманів відбувається з вини свавільних людей... якщо де виникнуть які від чогось нестійкості і зрада, то йому, полковникові, тих свавільних людей утихомирювати за своїми правами...

25. А якщо війська ворожі, татарські і задніпровські козацькі, мали б на цю сторону Дніпра наступати війною, тоді смиренно просимо його царську пресвітлу величність про швидкі підкріплення на допомогу проти того ворога... (ми просимо) князя Григорія Григоровича Ромодановського-Стародубського, щоб він нас по государевому указу від наступаючих ворогів боронив і разом з нами їм відсіч давав...

27. ... Постановили писати на ту сторону Дніпра, до королівства Польського і Великого князівства литовського до гетьмана війська запорозького Петра Дорошенка, і до всієї старшини, і до козаків, сповіщаючи про перехід у підданство до його царської пресвітлої величності і про обрання гетьмана Дем'яна Ігнатова Війська Запорозького цієї сторонни Дніпра, що він, гетьман Дем'ян і вся старшина, залишивши всякі сварливі

і непотрібні слова... щоб між собою ця сторона з тією стороною Дніпра війни не вели і перебували в любові і згоді...¹

Як бачимо, у "Глухівських статтях" чітко проведена ідея про перебування в Україні російських військ, одержання права на їх втручання у внутрішні справи Лівобережжя; про оподаткування українського населення і утримання за рахунок цих податків російського та українського військ; про присвоєння українською старшиною лєвової пайки від всіляких податкових поборів населення, судових функцій тощо. Документ свідчить, що старшина відірвалася від інтересів бідного селянства, у своїх діях турбувалася про утворення обмеженого кола козацтва, яке мало б "певні свободи і привілеї."

На Правобережжі місце П. Суховія в опозиційній боротьбі проти П. Дорошенка посів м'якотілий в політичному відношенні Михайло Ханенко. Домовляючись з Польщею про своє гетьманство, він, по-суті, дав згоду на згортання завойованих Правобережним населенням прав, відкинув їх становище на передреволюційний рівень.

Складні інтриги щодо П. Дорошенка плів також тогочасний Харківський полковник І. Сірко. Замість того, щоб спільно з гетьманом та Кримським ханством завершити у 1668 р. розгром Польщі, І. Сірко зробив непередбачений похід у Крим, спустошив та пограбував його, ускладнивши цим самим стосунки кримського хана з гетьманами України. У жовтні 1668 р. І. Сірко підтримує на посаді гетьмана М. Ханенка, посилюючи цим самим його позиції у боротьбі з Дорошенком. Подібні приклади можна було б продовжити. Вони є свідченням складної тогочасної внутрішньої обстановки в Україні, політичної незрілості її правлячої еліти.

П. Дорошенко робив всі залежне від нього, щоб зламати опір старшини, згуртувати її навколо ідей єдиної батьківщини, території України від Вісли до Путивля, власного патріархату, державної незалежності. Але нива, яку він засівав, проростала слабо. Отаманщина, як бур'ян, пустила глибоке коріння, яке треба було виривати силою, а її Дорошенку якраз і не вистачало².

Це примушувало його шукати підтримки не тільки в середовищі його внутрішніх однопумців, а й за рубежем. Зокрема, йому уявлялося, що він зможе порозумітися з Річчю Посполитою. У 1666 р. За дорученням старшинської ради відправляє до Яна Казимира посольство й доручає його

¹ Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С. 319–323.

² Смолій В. Петро Дорошенко // Історія України в особах IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 318–327.

му вирішити питання про виведення з Правобережної України польських військ, примирення Польщі з Лівобережною Україною, ліквідацію унії, повернення православної церкві захоплених ляхами храмів і майна, відновлення усіх прав і свобод Війська Запорозького, відкриття українських шкіл і семінарій тощо.

Однак, Ян Казимир ці вимоги, на жаль, відхилив. Тоді П. Дорошенко самочинно став витискати з України польські війська. Зокрема, 19 грудня 1666 р. він розгромив 6-тисячне військо воєводи С. Маховського і цим за-свідчив, що порвав з Польщею.

Одночасно Дорошенко йде на дружні стосунки з новим Кримським ханом Аділь-Гіреєм та Отоманською Портою. Опираючись на їх підтримку у боротьбі з Польщею після сумнозвісного Андрусівського перемир'я (1667), як виявилось потім, гетьман зробив фатальну помилку. Запрошена в Україну орда калги-султана Карим Гірея під час походу у західні землі піддала їх спустошенню та пограбуванню. Некерована поведінка татар відштовхнула від Дорошенка широкі народні маси.

Чимало зусиль потратив Дорошенко на порозуміння з Росією. При допомозі однодумця Й. Тукальського він зробив спробу схилити її на свій бік, втягнути її у війну із Польщею. В процесі цієї спільної війни він надіявся об'єднати українські землі; український народ визнає протекцію Росії, але при умові, що в українських містах і селах не буде російських військ, що податки збиратимуть не російські урядовці, а українські, що українські люди користуватимуться власним судочинством тощо. Російська сторона з цими умовами не погодилася.

Незважаючи на це, Дорошенко у першій половині 1671 р. розгортає поглиблену роботу по зміцненню міжнародного становища козацької України. Зокрема, він встановив політичні контакти з брандербургським курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, зробив спробу повторити поліпшення зв'язків з Московією, особливо стосунків з Лівобережним гетьманом Д. Многогрішним. Дорошенко запропонував йому братерську приязнь для захисту "спільного добра і цілісності" і, як зауважують історики, мав у цьому напрямі значні зрушення.

Зміцнення становища Дорошенка стурбувало польський уряд. Король вирішив нанести йому поразку, ізолювати від сил, які надають йому підтримку. Цьому сприяв перехід на бік коронного гетьмана Я. Собеського, М. Ханенка, І. Сірка, М. Зеленського та інших старшин.

У цій складній ситуації Дорошенко просить допомоги у Криму та Порти. До України прибула 120-тисячна армія Мегмеда IV. Фактично, на

теренах Україна розпочалася польсько-турецька війна. У союзі з Кримом Дорошенко наносить полякам ряд поразок у 1672 р. У цій новій історичній обстановці Польща укладає мир з Туреччиною (18 жовтня 1672 р.), за яким, по-суті, між ними відбувся черговий переділ Правобережної України. За цим договором козацька територія Польщею та Туреччиною визнавалася у межах Зборівської угоди, з неприйнятними для інтересів України умовами.

Бучацький договір розв'язав руки Росії. Вона вважала, що настав час приєднати окреслену договором Україну до Росії, й доручила Лівобережному гетьману І. Самойловичу у 1673 р. розпочати з Дорошенком переговори. Ці переговори укладалися у концепцію Самойловича, що Правобережжя та Західноукраїнські землі разом з Лівобережною Україною мають бути єдиним державним організмом.

Запрошена Дорошенком Порта зрадила його: порушила умови договору 1669 р., стала домагатися зруйнування Дорошенком власних фортець, роззброєння населення, виплати данини тощо. Це породило у душі гетьмана незадоволення та розчарування. У цьому безвиході П. Дорошенко вдруге просить Росію допомогти об'єднати Україну на чолі з єдиним гетьманом, зберегти для Війська Запорозького права і вільності, вивести з Києва російські війська, направити їх для боротьби з турками тощо. Оскільки Москва ці пропозиції відхилила, Дорошенко припиняє цей діалог.

Росія ж робить спробу приєднати Правобережну Україну без Дорошенка. На Переяславській раді 25 березня 1674 р., під тиском Росії, гетьманом "обох Україн" обирається І. Самойлович, перед яким склав клейноди перебіжчик від Польщі М. Ханенко. У відповідь на цю акцію Туреччина разом зі своїм васалом вирішила завдати Росії поразку.

Свій похід проти російських військ вони супроводжували терором, грабунками та взяттям великого полону. У відповідь місцеве населення Ладжиана, Умані, Вінниці, та інших міст вчинило відчайдушний опір.

Мешканці України кляли Дорошенка за дії його союзників, але він їм нічим зарадити уже не міг. Рятуючись від татар і турків, люди переселялися на лівий берег Дніпра, шукали захисту в Росії. Гетьмана почали залишати рідні і близькі люди, соратники. Важкою втратою була для нього смерть вірного друга і радника Й. Тукальського.

Не врятувало Дорошенка і його пізнє порозуміння з отаманом Коша Запорозького І. Сірком. На весняній раді 1676 р. запорожці визнали Дорошенка гетьманом, схвалили його рішення порвати з турками і татарами, а також інші програмні принципи. Але цієї акції не визнала Москва. Геть-

ман зрозумів, що перепробувані ним форми і методи творення соборної України, започатковані ним зовнішньополітичні комбінації вичерпали себе. В кінці вересня 1676 р. перед військами Дорошенко засвідчив готовність капітулювати і присягнути Росії. Ця акція, на нашу думку, стала останньою політичною акцією Української Національної революції, що завершилася поразкою.

Питання особливостей революції та її значення зачіпали в тій чи іншій мірі автори, які займалися науковою розробкою цієї проблеми. В узагальненому вигляді ці питання знайшли чільне місце в книжках О. Субтельного, В. Борисенка, В. Смолія, О. Бойка, І. Рибалки, В. Литвина, В. Мордвінцева, А. Слюсаренка, курсі лекцій викладачів Київського національного університету імені Тараса Шевченка та ін.¹

Вчені дійшли висновку, що поразку української національної революції 1648–1676 рр. обумовив ряд істотних соціально-економічних та суспільно-політичних причин внутрішнього та зовнішнього характеру:

1. Передусім, тогочасному українському суспільству для вільного державотворення не вистачило необхідного досвіду, носієм якого повинна була стати його еліта. На цей час процес її становлення був ще не завершений, відчувалося її слабка політична культура, потяг до низькопробної містечкової отаманщини, яка у свою чергу породжувала гостру насичену боротьбу між окремими угрупованнями. У переважній більшості випадків у ментальності української старшини переважали групові, або навіть власні, інтереси над державними.

2. Революцію ослабила недостатня національна (можливо, навіть, націоналістична) зорієнтованість панівного стану української спільноти. Факти свідчать, що значна частина його представників у перші ж дні разом з Річчю Посполитою боролася проти власного народу.

3. Надто повільно відбувся розвиток власної державної ідеї. Українські державотворці часів революції боялися відірватися від митрополій як малі діти від материнських грудей. Саме це породжувало ідеї українського автономізму із самого початку виникнення революції до її завершення,

¹ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1993. – С. 178–201; Борисенко В.Й. Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. – К., 1998. – С. 235–253; Історія України: навч. посібник / За заг. ред. В.А. Смолія. – К., 1997. – С. 77–114; Бойко О.Д. Історія України. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К., 2003; Рибалка І.К. Історія України. – Харків, 1995. – Ч. 1; Історія України. Курс лекцій: у 2 кн. – К., 1991. – Кн. 1; Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: навч. посібник. – К., 2002.

привело до втрати західноукраїнських земель, породження проблеми їх соборності та інших питань.

4. У ході революції не був відпрацьований механізм передачі влади молодшому поколінню, або розв'язання так званого питання українського гетьманського "престолонаслідування". На практиці стихійно утвердилася республікансько-олігархічна форма правління, слабкість центральної влади та анархізм місцевих отаманів.

5. У процесі державотворення випадало з поля зору розв'язання соціально-економічних проблем, захист прав і свобод черні. Ігнорування цих питань породжувало громадянську війну, маніпуляцію настроями широких мас населення, ворожнечу та війну між класовими структурами.

6. Революція зустріла вороже ставлення до себе з боку сусідніх держав. Росія, Річ Посполита, Туреччина та Крим зробили все, щоб результати революції використати для власної вигоди та збагачення, посіяти ворожнечу в українському суспільстві й не допустити його зміцнення.

Революція 1648–1676 рр. мала свої особливості:

а) вчені зауважують, що революційні події були не лише виступом українців проти панської Польщі, а й боротьбою проти імперських амбіцій Московії, Криму та Туреччини;

б) однією із найхарактерніших особливостей української революції було те, що із самого початку тісно, в один пучок були зав'язані проблеми соціально-економічного, національного та релігійного характеру. Їх вирішення вимагало проведення тонкої стратегії і тактики, перспективної політики, чого, як уже було сказано, часом бракувало українським гетьманам та їх оточенню;

в) українська революція здійснювалася у затяжні, тривалі строки. Її події носили часом суперечливий характер, супроводжувалися їх спалахами та спадами, переростанням у громадянську війну;

г) в ході української революції із загального контексту всенародної боротьби випав західноукраїнський регіон. Його мешканці часто ставали заручниками і жертвами воєнних перипетій;

д) провідну роль у революції відіграло козацтво. На жаль, значна частина українського панівного класу, разом з польсько-литовською шляхтою, ставала на шлях зради та придушення визвольної боротьби України за соборність і незалежність;

е) на результати революції вплинули вкрай несприятливі геополітичні обставини. Уряди Росії, Польщі, Туреччини та Криму всіляко протидіяли утворенню української незалежної держави. Вони побоювалися її. Україна не вписувалась у їх національні інтереси.

Підсумовуючи, варто підкреслити, що наслідки революції не виправдали сподівань широких народних мас. Революція не породила України в етнічних межах, не відстояла незалежності козацької держави, хоча за свободу було заплачено неймовірно високу ціну.

Значення революції. У процесі революційних подій народилася українська держава на Лівобережній Україні, яка проіснувала майже до кінця XVIII ст. Згадана національна державна ідея стала для наступних поколінь українців ідеалом у боротьбі за її відтворення.

Революція відіграла велику роль щодо подальшого розвитку української самосвідомості, формування національної еліти, удосконалення форм і методів її боротьби за незалежність.

Революція 1648–1676 рр. в Україні мала чимало спільних рис з революційними рухами XVII ст. Західної Європи. Зокрема події, процеси і явища української революції стають зрозумілими, коли їх співставити з тогочасними проявами у Англії, Португалії, Данії, Південній Італії, Франції, Австрії, Росії та інших країнах.

Дослідники стверджують, що для всіх них були характерні довготривалість боротьби, її злети і спади, у багатьох випадках імпульсивна стихійність тощо. Для всіх революційних подій того часу були актуальними питання соціального, національного та релігійного характеру. Вирішення цих проблем було переплетено в одному вузлі, що ускладнювало розстановку сил, визначення революційних пріоритетів тощо. Й, нарешті, всім революційним подіям того часу бракувало єдності в середовищах політичних національних еліт, що приводило до розколу рушійних сил революцій, ослаблення їх політичного потенціалу. У всіх згаданих країнах геополітичне становище не завжди позитивно впливало на розвиток революційних подій.

Українська революція 1648–1676 рр. типологічно належала до одного ряду з революціями XVII ст. Західної Європи. Незважаючи на те, що вона одержала поразку, у зовнішньополітичному аспекті українська революція внесла відповідні корективи. Зокрема, вона послабила позиції Речі Посполитої та Криму й привела до значного посилення Росії, Швеції та німецьких князівств. Українська революція позитивно вплинула на розвиток національно-визвольної боротьби народів слов'янських регіонів: Білорусії, Сербії, Болгарії, викликала широкий резонанс у населення Валахії, Молдавії та інших країн. Отже, поразка революції була гірким похміллям для гетьмана Б. Хмельницького, який полюбляв прикладатися до келиха у найвідповідальніші моменти виступу українського народу за своє визво-

лення; для української козацької старшини, яка надзвичайно швидко забувала про інтереси бідноти; для знедолених мас, які втратили надію на завоювання особистої свободи; для українських патріотичних сил, які плекали мрію, що у цій кривавій бойні вони зуміють побудувати свою соборну, незалежну державу.

ПРО АВТОРА МОНОГРАФІЇЇЇЇЇЇЇЇЇ

Петро Степанович Гончарук народився 8 квітня 1932 р. у родині колгоспників Степана Ілліча та Ганни Мусіївни Гончаруків у селі Малі Лисовці Сквирського району Київської області.

У 1956 р. закінчив Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького; у 1971 р. здобув науковий ступінь – кандидат історичних наук, а у 1992 р. – вчене звання професор кафедри історії та культури.

Працював учителем історії; директором середньої школи; інструктором та секретарем Республіканського комітету профспілок працівників освіти вищої школи та наукових установ; молодшим науковим співробітником та вченим секретарем Інституту історії АН УРСР; завідувачим відділом Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР, заступником головного редактора наукоінформбюлетня "Архіви України"; доцентом, професором, деканом, проректором у вищих навчальних закладах України.

Автор понад 100 наукових та навчально-методичних праць, серед них:

монографії "Історичні погляди кирило-мефодіївців" (2002, 180 с.); "Провісник дружби та співробітництва народів (до 180-річчя з дня народження кирило-мефодіївця М.І. Гулака)" (2002, 145 с.); "Суспільно-політичні та історичні погляди П.О. Куліша (до 110-річниці його світлої пам'яті (1819-1899))" (2006, 263 с.);

навчальні посібники "Українські землі у складі Литви та Польщі" (2003, 80 с.); "Соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні проблеми історії України кінця XVII–XVIII століттях" (2004, 95 с.); "Історія України. З найдавніших часів до початку XX ст." (2004, 2005, 2009, 2011, 525 с.);

навчально-методичний комплекс у співавторстві з О.І. Путро "Історія України" (2007, 60 с.).

Нагороджений: медаллю "За трудовое отличие" (1982); Дипломом та медаллю другого ступеня Головного комітету ВДНГ за успіхи в економічному та соціальному розвитку Української РСР (1985); медаллю "Ветеран праці" (1988); за вагомий особистий внесок у створення духовних і матеріальних цінностей та досягнення високої майстерності у професійній діяльності отримав Подяки, Дипломи та цінні подарунки від голови Київської міської державної адміністрації (1999; 2001; 2006); почесним званням "Відмінник народної освіти" (2005).

З М І С Т

Слово про ювіляра	3
В с т у п	4
Розділ 1. Люблінська та Брестська унії	5
Розділ 2. Боротьба українського народу з турецько-татарським вторгненням	11
Розділ 3. Козацтво.....	19
Розділ 4. Селянсько-козацькі виступи кінця XVI – першої половини XVII ст.....	41
Розділ 5. Боротьба за власну державність (1648–1657 рр.).....	55
Розділ 6. Смерть козацького батька.....	108
Розділ 7. Гірке похмілля	122
Про автора монографії	138

Наукове видання

Гончарук Петро Степанович

Г І Р К Е П О Х М І Л Л Я

Нотатки з приводу селянсько-козацьких війн
кінця XVI – середини XVII ст.

Монографія

<i>Відповідальний за випуск</i>	<i>І. В. Кузнєцова</i>
<i>Коректура</i>	<i>Л. В. Білоусова</i>
<i>Комп'ютерний набір</i>	<i>Т. Ю. Лисокобилка</i>
	<i>О. С. Чоботар</i>
<i>Комп'ютерна верстка</i>	<i>С. І. Супруненко</i>

Підписано до друку 08.02.2012. Формат 60х84 ¹/₁₆
Друк офсетний. Умовн. др. арк. 8,14. Тираж 300 прим.
Зам. 25.

Видавець і виготівник

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, Київ–15, вул. Івана Мазепи, 21

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 3953 від 12.01.2011